

VYTAUTAS AMBRAZAS

LIETUVIŲ KALBOS SAKINIO SINTAKSINĖS IR SEMANTINĖS STRUKTŪROS VIENETAI

0.1. Lietuvių kalbos sakinio sandaros tyrinėjimai pastaruoju metu darosi intensyvesni, kinta bei įvairėja ir šioje srityje taikomi metodai. Jie yra tiesiogiai ar netiesiogiai sąlygojami tų bendrų teorinių principų, pažiūrų bei modelių, kurie vyrauja visoje šiuolaikinėje kalbotyroje. Kai intensyvūs bandymai aprašyti kalbos sandarą apeinant jos vienetų reikšmę nedavė lauktų rezultatų, į pirmą vietą iškilo kalbos sintaksinės struktūros ir semantikos santykių problema. Ji vienaip ar kitaip atsispindi ir lietuvių kalbos sintaksės tyrinėtojų darbuose. Vieni iš jų visų pirma remiasi sakinio ir jo komponentų gramatine forma, pagal ją apibrėžia tyrinėjimo vienetus, o tada stengiasi juos semantiškai interpretuoti, t. y. susieti su semantinio lygmens konceptais. Ta kryptimi eita, pavyzdžiui, „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (1965, 1971, 1976), ketinama eiti ir šiame straipsnyje. Kiti ieško sintaksinių atitikmenų semantinėms arba su semantika tiesiogiai susijusioms sakinio vidinės sandaros kategorijoms (Вале́йка 1980, iš dalies Paulauskienė 1979). Siūloma eiti ir trečiuoju keliu: tiriant sakinį kuriuo nors vienu (sintaksinės formos arba reikšmės) atžvilgiu, kartu nuolat atsižvelgti ir į antrąjį (Sirtautas 1978; 1980; Labutis 1981). Kiekviena iš tų kelių, daugiau ar mažiau išvaikščiotų, yra ir kalnų, ir nuokalnių; pasirinkimas galų gale priklauso nuo darbo tikslo, paskirties ir uždavinių. Tačiau kad vienu ar kitu būdu pasiektus rezultatus būtų galima tarp savęs lyginti ir panaudoti tolesniems tyrinėjimams, reikėtų stengtis kuo aiškiau apibrėžti ir vienu pagrindu skirti bent svarbiausias formas ir semantikos lygmenų kategorijas. Tai elementarus reikalavimas kiekvienai mokslinei teorijai, bet jis svarbus ir mokyklinei sintaksei, vis labiau atsiliekančiai nuo šiuolaikinės kalbotyros lygio. Deja, kaip tik sintaksės, ypač vad. „semantinės sintaksės“ tyrinėtojų darbuose nuolat pastebime loginių, pragmatinių, semantinių ir sintaksinių sąvokų maišymą arba dviprasmišką vartojimą, kurį kartais bandoma pridengti dvigubais terminais: kalbama apie logines-gramatines, sintaksines-semantines, logines-sintaksines ir pan. kategorijas. Dėl to kyla nesusipratimų ir nevaisingų diskusijų. Sintaksės ir semantikos kategorijų neapibrėžtumo negalima pateisinti kalbos reiškinių specifika, ryšiais su mąstymu ar jų visuomeniniu pobūdžiu. Sintaksinė kalbos sandara yra per daug sudėtinga, kad ją būtų galima sėkmingai tyrinėti naudojantis miglotomis arba dviprasmiškomis sąvokomis. Norėdami prisidėti prie lietuvių kalbos sintaksės tyrinėjimo metodikos tikslinimo, pabandydysime atskirai aptarti kelis svarbiausius sakinio sintaksinės ir semantinės struktūros vienetus.

0.2. Nors sintaksės tyrinėtojams rūpi ir didesnių, ir mažesnių už sakinį teksto vienetų sandara, tačiau pagrindiniu sintaksės objektu beveik visuotinai laikomas sakiny. Sakinio išsamaus apibrėžimo, kuris patenkintų įvairių sintaksės krypčių keliamus reikalavimus, kol kas dar niekam nepavyko suformuluoti. Tai suprantama: visų mokslo sričių pirminiai konceptai yra sunkiai apibrėžiami. Kartais bandoma sakinį apibrėžti išvardijant tas jo ypatybes, kurios laikomos svarbiausiomis (plg. Русская грамматика 1980, 85–90), bet tų ypatybių skaičius ir pobūdis sąlygojami pasirinktos sistemos. Konkretiems sintaksės tyrinėjimams svarbiausia ne tiek išsamus sakinio apibrėžimas, kiek jo išskyrimas iš kitų objektų. Svarbiausi skiriamieji sakinio požymiai susiję ir su gramatiniu, ir su komunikaciniu lygmeniu: sakiny yra mažiausias gramatiškai įformintas komunikacijos (bendravimo) vienetas. Tuo sakiny skiriasi nuo morfemos ar žodžio, kurie taip pat turi gramatinę formą ir naudojami bendravimui, bet negali būti laikomi jo vienetais; tokiu vienetu žodis tampa tik eidamas atskiru sakiniu. Vis dėlto nepakanka nurodyti, kad sakiny turi gramatinę formą. Kalbos formos (plačiausia prasme) yra dvejopos: priklausomos ir nepriklausomos. Priklausomomis vadiname formas, gramatinėmis priemonėmis įtrauktas į kitų formų sudėtį, o nepriklausomomis – neįtrauktas. Remiantis tuo galima taip patikslinti minėtą apibrėžimą: sakiny yra mažiausias intonacija skiriamas komunikacijos (bendravimo) vienetas, turintis gramatiškai nepriklausomą formą.

Tokia sakinio samprata yra artima tai, kurią randame suformuluotą A. Meillet (1934, 355) ir L. Bloomfieldo (1935, 170) darbuose. Ji leidžia atskirti sakinį nuo kitų, platesnių komunikacijos vienetų (sakinių grupių, pastraipų ir pan.), kuriuos tyrinėja teksto lingvistika. Norint aiškiau diferencijuoti kalbos (langue) ir šnekos (parole) lygmenis, šnekos komunikaciniu vienetu derėtų laikyti pasakymą (énoncée, utterance), o kalbos vienetu – sakiniu vadinti pačią gramatiškai nepriklausomą pasakymo formą.

Čia liko nepamirėta daug sakinio požymių, traukiamų į įvairius jo apibrėžimus: baigtinės minties reiškimas, struktūrinė schema (modelis), ėjimas predikacijos vienetu (arba tiesiog – predikatyvumas) ir kt. Tačiau tie sakinio požymiai nėra skiriamieji. Mintys reiškiamos ne tik sakiniiais, bet ir žodžių junginiais, sakinių dėmenimis ir sakinių grupėmis („baigtinės minties“ sąvoka, kuria dažnai operuojama, iš viso miglota). Pagal struktūrines schemas, arba modelius, sudaromi ne tik sakiniai, bet ir žodžių junginiai. Iš visų požymių, pagal kuriuos bandoma apibrėžti sakinį, neaiškiausias yra predikacija (arba „predikatyvumas“). Dabartinė logika predikacija vadina požymio (predikato) priskyrimą objektui; taip šį terminą ir reikėtų vartoti. Tokią predikaciją randame ir daugelyje žodžių junginių (pvz., atributiniuose). Kai kas bando predikatyvumo terminui suteikti ypatingą, neva lingvistinę reikšmę „santykis su tikrove“ (taip dažnai daroma rusistikoje, plg. Виноградов 1975, 267; Русская грамматика 1980, 86). Tačiau santykį su tikrove reiškia ne tik sakiniai, bet ir jų dalys (plg. Ломтев 1979, 65). Dar sunkiau suprasti predikatyvumą kaip kažkokią ypatingą jėgą ar neapibrėžtą santykį, žodžių junginį ar konstrukciją paverčiantį sakiniu (Мухин 1968, 77). Neatsitiktinai M. Steblinas-Kamenskis tą „predikatyvumą“ lygino su kitados chemikų pramanytu flogistonu (Стеблин-Каменский

1974, 136–140). Tokie požymiai, be abejo, nepadeda atriboti sakinio nuo kitų sintaksės vienetų.

0.3. Gramatiškai nepriklausomą formą turi tiek vientisiniai, tiek ir sudėtiniai sakiniai. Todėl pastariesiems, kai kurių autorių laikomiems sakinių junginiais, taip pat taikomas sakinio terminas. Sudėtinio sakinio dėmenys savo sandara gali atitikti sakinius, tačiau intonacija, dažniausiai ir jungiamaisiais žodžiais (t. y. tam tikromis gramatinėmis priemonėmis) jie yra įtraukti į didesnę vienetą, taigi nėra gramatiškai nepriklausomi. Svarbiausias sudėtinio sakinio sandaros požymis, skiriantis jį nuo vientisinio sakinio – tai bicentriškumas arba policentriškumas. Vientisiniu sakiniu vadiname tokį sakinį, kurio sudedamosios dalys grupuojamos aplink vieną sintaksinį centrą, o sudėtinio – sakinį, turintį du ar kelis tokius centrus. Kadangi toliau bus daugiausia kalbama apie vientisinį sakinį kaip pagrindinį ir paprasčiausią sakinių tipą, jis dėl patogumo bus vadinamas tiesiog sakiniu.

0.4. Sakinys dabartinėje lingvistikoje tiriamas įvairiais aspektais: kaip minties, reiškiamos teiginiu, realizavimo forma (loginis aspektas), kaip tam tikrų reikšmių ir jų santykių raiškos priemonė (semantinis ir semiologinis aspektas), kaip žodžių formų gramatinių ryšių visuma (sintaksinis aspektas). Komunikacijos požiūriu svarbu išaiškinti, kurie sakinio komponentai turi didžiausią informacijos krūvį, kaip sakinyje atsispindi kalbos situacijos dalyvių santykiai tarp savęs ir su pasakymo turiniu (pragmatinis aspektas). Kiekvienu aspektu nagrinėjant sakinį, išskiriami kiti jo vienetai, kitos „sakinio dalys“. Dėl sakinio sudėtingumo ir įvairialypės prigimties sunku būtų tikėtis rasti tokį skaidymo ir nagrinėjimo būdą, kuris atskleistų jo ypatybes visais minėtais požiūriais ar bent keliais iš karto. Ilga gramatikos patirtis rodo, kad iš tokių pastangų paprastai kyla aibė neaiškumų, prieštaravimų ir dviprasmybių. Vadinasi, tiriant sakinio sintaksinės formos ryšį su semantika, svarbu aiškiai diferencijuoti minėtus požiūrius. Tik išskyrus pagrindinius tyrimo vienetus kiekviename analizės lygmenyje galima tikėtis tiksliau nustatyti jų tarpusavio santykius.

1. SAKINIO SINTAKSINĖS STRUKTŪROS VIENETAI

1.0. Sintaksinę sakinio struktūrą sudaro žodžių formų tarpusavio ryšių visuma. Žodžių formų ryšius matome visuose sakiniuose, išskyrus vienažodžius (pvz., *Aušta*; *Dėmesio!*), kurių struktūrą sudaro viena žodžio forma. Žodžio forma – tai leksema, pavartota kuria nors jai būdinga morfologine forma ir apibūdinama morfologijos terminais (daiktavardžio kilmininkas, veiksmažodžio tiesioginės nuosakos es. 1.3 asmuo ir pan.). Kai leksema nekaitoma, *žodžio formos* ir *žodžio* sąvokų apimtis sutampa; kitais atvejais žodžiu vadinamas jo paradigminių formų visetas. Žodžių formos – mažiausi sintaksės vienetai, tarp kurių nustatomi sintaksiniai ryšiai; jie sieja morfologiją su sintakse panašiai kaip fonemos – fonologiją su morfologija.

Tiriant sakinio sandarą svarbiausia nustatyti ryšius tarp savarankiškų žodžių formų, nes tarnybiniai žodžiai (pvz., jungtukai ar prielinksniai) sakinyje vartojami kaip sintaksinių ryšių raiškos priemonės ir tuo atžvilgiu yra artimi fleksinėms morfemoms (Kuryłowicz 1964, 21). Todėl toliau apie sintaksinius ryšius kalbėsime kaip

apie ryšius tarp savarankiškų žodžių formų (free forms), o tarnybinius žodžius (bound forms) laikysime tik tų ryšių rodikliais ar modifikatoriais.

1.1.0. Sintaksiniai žodžių formų ryšiai esti tiesioginiai (t. y. betarpiški) ir netiesioginiai (tarpiški – per kitas žodžių formas). Per tiesioginį sintaksinį ryšį žodžio forma įtraukiama į sakinį; visi kiti jos ryšiai – netiesioginiai. Pavyzdžiui, sakinyje *Ant aukšto kalno pasirodė stebuklingas žiburys* (J. Biliūnas) žodžio forma *aukšto* įtraukta į sakinį per ryšį su *kalno*, *žiburys* – per ryšį su *pasirodė*. L. Barchudarovas tokius ryšius vadina sintaksinėmis funkcijomis (Бархударов 1966, 32). Toliau tiesioginius sintaksinius ryšius vadinsime stačiais sintaksiniais ryšiais. Netiesioginiai žodžių formų ryšiai nėra koks ypatingas sintaksinių ryšių tipas – tai tolimesni ryšiai tarp žodžių formų, tiesiogiai susijusių kitoje skirstymo pakopoje. Sakinys, kuriame yra tiesioginių ir netiesioginių sintaksinių ryšių, sudaro hierarchiškai organizuotą dviejų ar kelių pakopų (rangų) struktūrą.

Skiriami šie pagrindiniai sintaksinių ryšių tipai: prijungiamieji, tarpusavio priklausymo (sąsajos) ir sujungiamieji ryšiai¹.

1.1.1. Prijungiamieji ryšiai yra tarp tokių žodžių formų, kurių viena – prijungtoji įtraukiama į sakinį per kitą – pagrindinę, bet ne atvirkščiai. Prijungtoji forma tipiškais atvejais² turi tam tikrą formalų priklausymo rodiklį (markerį). Tas rodiklis gali būti fleksija, tarnybinis žodis, tam tikra vieta pagrindinės žodžio formos atžvilgiu, intonacija. Lietuvių kalboje svarbiausi rodikliai yra fleksijos ir tarnybiniai žodžiai (prielinksniai); prijungtojo žodžio vieta paprastai turi šalutinį vaidmenį. Prijungiamieji ryšiai yra nukreipti viena kryptimi; tai žymima strėle, nukreipta nuo pagrindinės (determinuotosios) formos į prijungtą (determinuojančiąją)³.

Prijungiamieji ryšiai esti stiprūs (būtinai) ir silpnai (nebūtinai). Stiprius prijungiamuosius ryšius matome tais atvejais, kai prijungta forma būtinai reikalinga tam, kad išliktų gramatinė sakinio struktūra, pvz.: *Motina baigė valgyti, Kareivis pranešė naujieną*. Silpnais prijungiamaisiais ryšiais siejama prijungtoji forma esti fakultatyvi: ji gali būti praleista nepažeidžiant sakinio gramatinės struktūros, nors jo komunikacinis turinys dėl to ir pakistų, pvz.: *Saugokis blogų žmonių. Grįžome vėlai*.

Pagal prijungiamojo ryšio formalią raišką lietuvių kalboje (kaip ir daugelyje kitų fleksinių kalbų) galima išskirti tris prijungimo būdus: derinimą, valdymą ir šliejimą.

¹ Plg. jau L. Hjelmslevo (1953) išskirtus determinacijos, interdependencijos bei konsteliacijos santykius ir Trubetzkojaus (1939) žodžių junginių-sintagmų klasifikaciją į determinatyvines, predikatyvines ir sociatyvines (panašiai Pauliny 1981, 24–26).

² Netipiškais atvejais formą su būdingu rodikliu atstoja kita forma be jo, turinti tą pačią distribuciją. Pavyzdžiui, sakinyje *Motina atnešė gerti* bendraties forma pavartota galininko arba kilmininko sintaksinėje pozicijoje; nors ji neturi šių linksnių fleksijos, tačiau ryšys tarp jos ir determinuotojo žodžio *atnešė* laikomas prijungiamuoju.

³ Žodžių sintaksiniai ryšiai žymimi pagal Martinet (1973) siūlomus principus, plg. dar Михайл 1964, 42 tt.; 1968, 68 tt., tik prijungiamųjų santykių rodyklės kryptis atitinka priklausomybių gramatiką.

Derinimu vadinamas prijungtosios žodžio formos pritaikymas prie pagrindinės pagal morfologinę kategoriją. Derinama prijungtojo žodžio forma gauna pagrindinei formai būdingos linksnio, skaičiaus, giminės kategorijos rodiklius (plg. Sirtautas 1978, 50–54 su lit.): *varinė rankena, visi draugai, devyni broliai, skrendantis paukštis*. Ypatingas derinimo atvejis yra savarankiškas giminės, skaičiaus ir linksnio kategorijas turinčių daiktavardžių, einančių priedėliais, koordinavimas su kitais daiktavardžiais: *karalius Mindaugas, velionis tėvas, našlė motina*. Koordinavimą kai

kas siūlo laikyti atskiru prijungimo būdu dėl daiktavardžio morfologinių kategorijų savarankiškumo (Скобликова 1971, 206–225; Labutis 1976, 30–32). Tačiau tai neturėtų būti kliūtis traktuoti koordinavimą kaip tam tikrą derinimo porūšį, nes tokiais atvejais taip pat matome prijungtosios formos taikymą prie pagrindinės. Panašiai taikomos su nežymimaisiais įvardžiais būdvardžių ir dalyvių formos: *kažkas piktas, kas nors nematomas, niekas svetimas*. Derinimo būdu paprastai reiškiamas silpnas prijungiamasis ryšys.

Valdymu vadinamas prijungtojo žodžio kaitomos formos (paprastai skirtingos) parinkimas, priklausantis nuo pagrindinio žodžio junglumo ir gramatinių ypatybių. Valdomo žodžio forma – įvairūs linksniai be prielinksnių (neprielinksninis valdymas) arba su prielinksniais (prielinksninis valdymas). Pagrindiniu žodžiu itin dažnai esti veiksmažodžiai ir veiksmažodžių vediniai (*rašo laišką, man rašant, laiško rašymas...*), bet gali būti ir daiktavardžiai, būdvardžiai, skaitvardžiai, įvardžiai, kai kurierieveiksmiai, retkarčiais – jaustukai ir ištiktukai, pvz.: *būrys kareivių, lauko medis, aukso žiedas, mielas visiems, pilnas grūdų, šimtas kareivių, trejetas arklių, keletas vaikų, kas nors (iš) kaimynų, daug vandens, toli nuo namų, še pinigus, trinkt per galvą*.

Esant stipriam prijungimo ryšiui turime stiprųjį valdymą, pvz.: *baigiu darbą, trūksta vandens, atstovavome darbininkams, domiuosi menu, gyvenome mieste, virtau elgeta, peršokome griovį*. Tokiais atvejais valdomo žodžio formą dažniausiai lemia pagrindinio žodžio valentingumas, kartais priklausantis ir nuo darybinių ypatybių (pvz., priešdėlio, plg. *plaukiau per upę ir perplaukiau upę*). Rečiau valdomo žodžio forma priklauso nuo pagrindinio žodžio gramatinių ypatybių, pvz.: *didesnis už kalną, visų aukščiausias, man pagailo, leidžiantis saulei*, arba nuo valdomo žodžio reikšminio santykio su pagrindiniu, plg.: *atvežė prekes ir atvežė prekių*.

Esant silpnam prijungimo ryšiui turime silpnąjį valdymą, pvz.: *atėjau kirvio, dirbame sau, keliavome miškais, pražilau nuo rūpesčių, sėdėjau su draugais*. Valdomo žodžio forma čia ypač priklauso nuo jo reikšminio santykio su pagrindiniu žodžiu.

Šliejimu vadinamas prijungimas, neišreikštas žodžių kaitybinėmis fleksijomis. Tuo atžvilgiu šliejimas sudaro priešpriešą derinimui ir valdymui, paimtiems kartu. Dažniausiai šliejamos nekaitomos žodžių formos: bendratys,rieveiksmiai, būdi-

niai. Jų pagrindiniais žodžiais esti veiksmažodžiai, jų vediniai, būdvardžiai, kai kurie daiktavardžiai, įvardžiai,rieveksmiai. Prie veiksmažodžių gali būti šliejamos visos minėtos nekaitomos žodžių formos. Prie būdvardžių šliejamirieveksmiai, ribotu mastu – bendratys, pvz.: *malonus pažiūrėti, palyginti nedidelis*. Prie veiksmažodinių ir kai kurių kitų daiktavardžių gali šlietis bendratys (*viltis sugrįžti, proga apsilankyti*) ir tik tam tikrais atvejais –rieveksmiai (*žingsnis atgal, gyvenimas svetur*). Prierieveksmių gali šlietis tikrieveksmiai, pvz.: *visai neblogai, labai daug*.

Kaitomos formos neturėjimas – daugumos šliejamų formų požymis, ypač ryškus fleksinėse kalbose. Kartu su šliejamų formų darybiniais formantais ir vieta sakinyje jis padeda identifikuoti prijungiamojo ryšio pobūdį. Dažnai pasitaikanti nuomonė, kad šliejimo ryšį rodanti tik žodžių reikšmė, yra koreguotina.

Kartais šliejamą pastebime ir tarp kaitomų formų, susijusių su kitomis formomis dvilypiais sintaksiniais ryšiais. Tačiau šliejamų žodžių kaitybinės fleksijos tokiais atvejais rodo ne šliejamą, o kitokio pobūdžio sintaksinį ryšį su kitu žodžiu. Pavyzdžiui, sakiniuose *Keleivis užmigo važiuodamas; Berniukas grįžo linksmas* žodžių formų *važiuodamas, linksmas* kaitybinės fleksijos yra derinimo su formomis *keleivis, berniukas* rodikliai, nesąlygojami šliejimo ryšio su veiksmažodžiais *užmigo, grįžo*.

Šliejimas dažniausiai esti silpnas ryšys. Stiprų šliejamą matome tarp kai kurių nepilnareikšmių (modalinių, fazinių ir pan.) veiksmažodžių ir bendraties, pvz.: *liovėsi dirbti, bandžiau grįžti, galiu valgyti*. Prie tam tikrų veiksmažodžių stipriu prijungimo ryšiu šliejami irrieveksmiai, pvz.: *buvau čia, atrodėm gražiai, elkis vyriškai*.

1.1.2. Tarpusavio priklausymo (sąsajos) ryšiai yra abipusiai: ta žodžio forma (pagrindinė), per kurią kita forma įtraukiama į sakinį, esti nuo pastarosios formaliai priklausoma. Tarpusavio priklausymo ryšys tipiškais atvejais reiškiamas formų koordinavimu. Jis žymimas į abi puses nukreipta strėlė.

Ryškiausias tarpusavio priklausymo ryšio pavyzdys – veiksmažodžio sąsaja su daiktavardžio ar įvardžio vardininku (veiksniu). Nuo veiksmažodžio priklauso daiktavardžio ar įvardžio vardininko forma, bet pastaroji savo ruožtu lemia veiksmažodžio skaičiaus formą. Asmenuojamoji veiksmažodžio forma taip pat susijusi su vardažodinio nario raiška 1, 2 arba 3 asmens įvardžiais (plg. *aš grįžau, mes grįžome, jie grįžo*); jų koordinacija irgi yra abipusė, nes laikyti asmens veiksmažodinę kategoriją priklauso nuo įvardžių nėra pagrindo. Veiksmažodžio *būti* asmenuojamoji forma, eidama jungtimi, taip pat lemia vardininko formą (pvz.: *Brolis buvo piktas*); pakeitus asmenuojamąją formą dalyviu ar bendratimi, vardininką irgi būtinai keisti kitu linksniu, plg. *Brolis būta pikto, (Kaip) broliui būti piktam*. Tuo tarpu su jungtimi siejamos vardažodžių (įvardžių) formos derinamos tarp savęs linksniu, skaičiumi, kartais ir gimine (plačiau apie tai žr. Sirtautas 1978, 57 tt.).

Tarpusavio ryšiu susijusio su veiksmažodžiu daiktavardžio vardininko pozicijoje gali eiti ir kaitybinių fleksijų neturinčios formos, pavyzdžiui, veiksmažodžio bendratis ar padalyvis, plg.: *Gyventi (gyvenimas) pakyrėjo; Buvo girdėti griaudžiant*

(*griaustinis*). Tokiais atvejais tarpusavio priklausymas neturi aiškių fleksiųjų rodiklių, bet jį rodo substitucija ir abipusis labai ribotas siejamų formų parinkimas (plg. Sirtautas 1978, 56–57 su lit.).

Žodžių formų tarpusavio priklausymo ryšių klausimas kartais sprendžiamas kitaip. Kai kas šį ryšį laiko prijungiamuoju, o veiksmažodžio formą, koordinuojamą skaičiumi (rusų kalboje – iš dalies ir gimine) su daiktavardžio ar įvardžio vardininku – priklausoma, prijungta (taip jau Шахматов 1941, 31; Карцевский 1948, 33; past. metu Елизаренкова, Топоров 1965; Цивьян 1979; Ломтев 1979, 52–53). Vardininko formos priklausymas nuo veiksmažodžio laikomas ne sintaksiniu, o semantiniu ar turininiu (Ломтев 1979, 67), jam paaiškinti greta objektinių, subjektinių, vietos ir pan. santykių išskiriami predikatiniai santykiai (Цивьян 1979, 239–241). Kiti tyrinėtojai mano, kad veiksmažodis yra priklausomas nuo vardažodžio formos sintaksiniame lygmenyje, o vardažodžio vardininkas nuo veiksmažodžio – komunikaciniame (Попов 1974, 42–55 su lit.; Шубик 1982, 132). Tačiau nuneigti sintaksinį vardininko priklausymo pobūdį neleidžia daugelis aplinkybių. Vardininko forma sakinyje yra sąlygojama veiksmažodžių sintaksinio junglumo: ji galima tik su veiksmažodžiais, atveriančiais vardininko poziciją, ir negalima sakiniuose su tokiais veiksmažodžiais kaip *reikėti, užtekti, norėti* ir pan. Vardininko formos sintaksinį priklausymą rodo ir tokios junginių poros kaip *subėgo vanduo – pribėgo vandens, mes norime – mums norisi, liko pelenai – neliko pelenų*, taip pat linksnio kitimas kintant veiksmažodžio formai, pvz.: *mes einame – mums einant, tėvas atėjo – tėvo ateita* ir pan. Tą priklausymą kai kas lygina su valdymu (Мразек 1964, 60; Белошапкова 1981, 389–390). Antra vertus, veiksmažodžio priklausymas nuo vardininko formos yra daug ribotesnis: skaičiumi lietuvių kalboje derinamos tik veiksmažodžių 1 ir 2 asmens formos, einančios su asmeniniais įvardžiais, o pati skaičiaus kategorija veiksmažodžiui yra aiškiai antrinė (plg. Lyons 1968, 281; Скобликова 1971, 201). Tad abipusio narių ryšio sintaksinis pobūdis yra gana aiškus.

1.1.3. Sujungiamieji ryšiai yra tarp dviejų ar kelių viena nuo kitos nepriklausomų žodžių formų, kurių kiekviena įtraukiama į sakinį per vienodą ryšį su kita žodžio forma. Tas ryšys gali būti ir tarpusavio priklausymo (*Pušys siūravo, braškėjo*), ir prijungiamasis (*Atėjo ilgas ir lietingas ruduo*). Dėl tokio ypatingo pobūdžio

sujungiamieji ryšiai sudaro priešpriešą prijungiamiesiems ir tarpusavio priklausymo ryšiams, paimtiems kartu. Kiekviena sujungiamuoju ryšiu siejama žodžio forma gali funkcionuoti be kitos (ar kitų); jų ryšys neturi krypties.

Sujungiamieji ryšiai reiškiami ne žodžių fleksijomis, o sujungiamaisiais jungtukais, žodžių tvarka ir intonacija. Jie gali būti uždari ir atviri.

Uždaras sujungiamasis ryšys sieja tik dvi žodžių formas, paprastai jungiamas sujungiamuoju jungtuku, einančiu prieš antrąją formą, pvz.: *Žiemos saulė šviečia, bet nešildo; Kieme mergaitės žaidė ir dainavo*.

Atviras sujungiamasis ryšys sieja neapibrėžtą kiekį žodžių formų ir paprastai reiškiamas arba kartojamaisiais jungtukais, arba tik žodžių tvarka (kontaktiniu

formų išdėstymu) ir intonacija, pvz.: *Tokių stogų nepramuša nei akmenis, nei kalavijai, nei kirviai, nei ietys; Ji kalbėjo nedrąsiai, taikingai, silpnai.*

Uždaru ir atviru sujungiamuoju ryšiu susieti žodžių junginiai dažnai jungiami tarp savęs, pvz.: *Jis geba būti rūstus ir piktas, geras ir atlaidus.*

1.2. Savarankiškų žodžių formos, toje pačioje sakinio sintaksinės skaidos pakopoje susijusios prijungiamaisiais, tarpusavio priklausymo arba sujungiamaisiais ryšiais, sudaro žodžių junginius. Pagal sintaksinių ryšių tipus galima skirti tris didžiausias žodžių junginių grupes: prijungiamuosius, tarpusavio priklausymo (sąsajos) ir sujungiamuosius junginius.

Nors visi kalbininkai sutinka, kad žodžių junginiai yra sintaksinių ryšių lygmens vienetai, bet juos skiria ir interpretuoja nevienodai. Dažnai žodžių junginiais laikomi tik prijungiamieji junginiai. Ši pažiūra buvo, iš dalies ir tebėra gana plačiai išsigalėjusi rusistikoje, ypač po to, kai ji buvo realizuota pirmojoje akademinėje rusų kalbos gramatikoje (Грамматика русского языка 1952–1954). Ji remiasi vadinamųjų „žodinių“ ir „sakininių“ ryšių skirtumo hipoteze (Виноградов 1947, 12, 78; 1954, 10 tt.; 1975, 231). Pagal tą hipotezę žodžių junginys – tai pusiau leksinis, nominatyvinis vienetas, kurį formuoja „žodiniai“ prijungiamieji ryšiai – derinimas, valdymas ir šliejimas. Jis laikomas ne sakinio struktūros komponentu, o tik sakinio „statybine medžiaga“, panašia į žodį. Todėl ir patys žodžių junginiai klasifikuojami bei aprašomi pagal leksinius bei morfologinius pagrindinio ir priklausomojo nario požymius. „Žodiniai“ ryšiai, kurių pagrindu sudaromas žodžių junginys, griežtai skiriami nuo „sakininių“ – predikacijos (apibrėžiamos kaip pasakymo santykis su tikrove) ir antrininkų sakinio dalių santykių. Tuo būdu sintaksė padalijama į dvi dalis: žodžių junginių sintaksę, nagrinėjančią žodžių, kaip leksinių vienetų, ryšius su kitais žodžiais, ir sakinio sintaksę, nagrinėjančią sakinio sandarą bei sudedamąsias dalis. Šią pažiūrą, bandytą taikyti ir lietuvių kalbai (Balkevičius 1963; Labutis 1976, 42–50), teoriškai pagrįsti sunku, o praktinis jos realizavimas kelia daug painiavos, pasikartojimų ir prieštaravimų. Išskirti „žodinius“ ir „sakininius“ ryšius neleidžia visų pirma ta aplinkybė, kad žodžių, ypač veiksmažodžio, leksinė reikšmė lemia ne tik žodžių junginio, bet neabejotinai ir sakinio struktūrą, jo modelį (plg. Шмелев, 1976, 43 tt.). Sintaksiniai procesai, visų pirma pasyvinė transformacija, aiškiai rodo, jog valdymo ryšiai tarp veiksmažodžio ir priklausomų žodžių formų, laikomi „žodiniais“, sakinio sandarai turi ne mažesnę vaidmenį kaip „sakininiai“ tarpusavio priklausymo ryšiai, o kartais net didesnę (plg. vardininko formos eliminavimą pasyvinėje arba nominalizuotoje konstrukcijoje: *tėvas rašo laišką*, bet *laiškas rašomas, laiško rašymas* (žr. dar Арутюнова, 1976, 125–126, 134 su lit.). Veiksmažodžio junglumas su priklausomais žodžiais atsispindi ir sakinio modeliuose. Visai neįmanoma įrodyti, kad tokie junginiai, kaip *rašau laišką, einu į mišką* yra sudėtiniai pavadinimai. Nominatyviniais vienetais galima laikyti nebent kai kuriuos leksikalizuotus prijungiamuosius žodžių junginius, ypač dvižodžius daiktų ir asmenų pavadinimus. Antra vertus, veiksmažodžių valentingumo analizė rodo, kad tarpusavio priklausymo ryšiai, laikomi „sakininiais“, taip pat priklauso nuo veiksmažodžio leksinės reikšmės; tai ryšiai tarp tam tikrų žodžių formų, reiškiami derinimu ir turintys formalius rodiklius. Tiesa, šių ryšių pagrindu gali būti sudaromas sakinyš,

tačiau tai irgi nėra jų skiriamasis požymis, nes sakinių gali sudaryti ir prijungiamieji junginiai (*Matau pavojų; Man šalta; Trūksta pinigų; Laikykit vagi!*), o daugelis tarpusavio priklausymo junginių vieni sakinio nesudaro (**Aš pamačiau; *Vaikas persoko* ir pan.). Netgi tose gramatikose, kuriose deklaruojama prijungiamųjų žodžių junginių ir sakinio struktūros priešprieša, vad. antrininkės sakinio dalys apibūdinamos remiantis tais pačiais ryšiais, kurie sieja žodžių formas junginiuose. Tad visai suprantama, jog minėtoji dvejopų ryšių hipotezė kitų kalbų (išskyrus rusų kalbą) sintaksinės sandaros tyrinėjimui ryškesnio poveikio nepadarė. Beveik visos šiuo metu pasaulinėje lingvistikoje vyraujančios sintaksės teorijos žodžių junginius laiko sakinio sintaksinės struktūros vienetais. Šia kryptimi pastaruoju metu einama ir kai kuriuose lietuvių kalbotyros darbuose (Lietuvių kalbos gramatika 1976; Sirtautas 1978).

Žodžių junginiai išskiriami įvairiose sakinio skaidos pakopose. Jie įeina į sakinio sudėtį ir tam tikrais atvejais gali pagal sandarą atitikti sakinį, bet patys nėra sakiniai. Žodžių junginiai arba hierarchiškai organizuotos žodžių junginių grupės (kaip ir atskiros žodžių formos) virsta sakiniiais tik tada, kai yra įforminami pagal tam tikrus modelius, susiejami su šnekos situacija ir gauna sakiniui būdingą intonaciją. Tad žodžių junginių aprašas dar neatskleidžia visos vientisinio sakinio sandaros. Tam dar reikia nustatyti modelius, pagal kuriuos iš žodžių formų bei jų junginių sudaromas sakinio branduolys, ir tų modelių išplėtimo taisyklės.

1.3. Į modelį įeina tos žodžių formos, kurios yra būtinos sakinio kaip gramatinio vieneto struktūrai. Sakinio modelį gali sudaryti viena žodžio forma (*Sninga*), dvi (*Atvažiavo motina*), trys (*Dėdė lapę nušovė*), kartais ir daugiau (*Senelis paprašė našlaitę duonos*). Dvinariai arba kelių narių modeliai sudaromi tarpusavio priklausymo ir / arba prijungiamųjų ryšių pagrindu. Tarpusavio priklausymo ryšius (vienus arba kartu su prijungiamaisiais) paprastai matome asmeninių sakinių, tik prijungiamuosius — beasmenių sakinių modeliuose (*Kaimynui sekasi; Prisirinko žmonių* ir pan.). Kalbininkai, kurie vadovaujasi jau minėta „žodinių“ ir „sakininių“ ryšių skirtumo hipoteze, daugelio prijungiamaisiais ryšiais susietų būtinųjų narių į sakinio modelį netraukia (plg. Шведова 1966; Белашапкина 1977; 1981; Русская грамматика 1980), tačiau toks apsiribojimas nėra nei būtinas, nei pakankamai pagrįstas teoriniu požiūriu (plg. Кржижкова 1967, 76; Helbig, Schenkel 1973, 34; Москальская 1974, 27; Распопов 1976; Золотова 1982, 83 tt.; Ломтев 1979, 178 tt.).

Sakinio modelio nariai paprastai žymimi arba pagal žodžių formų gramatinius požymius (valentingumo teorija paremtos kryptys), arba sakinio dalių terminais (reliacinė gramatika, vad. universalijų gramatika, kai kurios funkcinės gramatikos kryptys). Taip prieiname prie daug kartų diskutuotos, bet vis dar labai aktualios sakinio dalių problemos.

1.4.1. Tradicinė sakinio dalių samprata, perimta iš K. F. Beckerio (1827) sistemos, seniai ir pagrįstai kritikuojama (plg. jau Steinthal 1855; past. metu Glinz 1962; Бархударов 1966; Helbig 1982, 45–54; Золотова 1979 ir kt.). Svarbiausias jos trūkumas — gramatinių ir semantinių kriterijų maišymas, keliantis prieštaravimus

kiekviename pagal jas sudarytame sakinio sandaros aprašyme⁴. Neišvengta jų ir didžiausiuose lietuvių kalbos sakinio sandaros aprašymuose, kur sakinio dalys arba apibrėžiamos pagal reikšmę, bet praktiškai išskiriamos pagal sintaksinę poziciją (Balkevičius, 1963), arba vienos apibrėžiamos pagal sintaksinę poziciją ir formą (veiksny), kitos – pagal reikšmę ir santykį su kitais žodžiais (Lietuvių kalbos gramatika 1976). Iš tikrųjų sakinio dalių konceptai vientisinio sakinio sandaros aprašymui nėra būtini. Vienetai, kurie mokyklinėse gramatikose ir daugelyje kalbotyros darbų vadinami veiksniu, papildiniu, pažyminiu ar aplinkybėmis, gali būti apibūdinti kaip priklausomieji žodžių junginių dėmenys, turintys tam tikrą reikšmę (apie sintaksinių vienetų reikšmes, arba semantinius santykius, žr. 2). Ta informacija, kurią randame sakinio dalių skyriuose, gali būti neprieštarinčiai pateikta aptariant žodžių junginius (pagal sintaksinius ryšius ir semantinius santykius), sakinių modelius, jų modifikacijas ir išplėtimą. Todėl sintaksės darbuose, kuriuose siekiama metodinio tikslumo, sakinio dalių (ypač vad. antrininkų) arba visai atsisakoma, arba stengiamasi jas išskirti pagal kitus kriterijus. Pirmuoju keliu daugiausia eina tyrinėtojai, atstovaujantys kai kurioms priklausomybių gramatikos ir valentingumo teorijos kryptims, rolių ir referencinei gramatikai (plg. Van Valin, Foley 1980). Tarp tyrinėtojų, einančių antruoju keliu, pirmiausia galima nurodyti vad. standartinės transformacinės teorijos atstovus. Pagal šią teoriją sakinio dalimis (veiksniu, tariniu, papildiniu) laikomi santykiai tarp sakinio bazinės struktūros elementų: veiksny apibrėžiamas kaip nominalinės frazės (NP) santykis su visu sakiniu, papildinys – kaip NP santykis su aukštesnio rango verbaline fraze (VP) ir pan. (Chomsky 1965, 10 tt., 13). Tokia sakinio dalių samprata paremta $NP \cap Aux \cap VP$ formą turinčios giliosios sakinio sintaksinės struktūros hipoteze, kurią pastarojo dešimtmečio teoriniai tyrinėjimai yra gerokai išklabinę. Sakinio dalių terminus taikyti sakinio tiesioginės skaidos vienetams nepatogu jau dėl to, kad tuo atveju reikėtų jiems suteikti visai kitą turinį, pavyzdžiui, veiksniu vadinti visą veiksnio grupę, tariniu – tarinio grupę ir pan.

Šiuo metu sakinio dalių terminais vis labiau linkstama žymėti nuo tarinio arba tiesiog veiksmažodžio priklausomus sakinio struktūros vienetus. Ta pažiūra vadovaujasi kryptys, savo principais artimos priklausomybių gramatikai, panašiai žiūri į sakinio dalis ir tyrinėtojai, nagrinėjantys sakinį kaip „sistemą su santykiais“ (Ломтев 1979). Atskiroms sakinio dalims identifikuoti naudojamos Ch. C. Frieso (1952) įtvirtinta distribucinės analizės technika (Erben 1964, Flämig 1970). Tipologiškai gretinant įvairių sistemų kalbas ieškoma sakinio dalių universalių požymių (Comrie 1974; 1981; Johnson-Postal 1980; Perlmutter 1980).

Ypač daug pastangų buvo dedama stengiantis rasti universalų, įvairios sandaros kalboms tinkantį veiksnio apibrėžimą. J. Keenanas (1976) tam reikalui siūlė pirmiausia atskirti bazinius (pirminius) sakinius nuo antrinių (307) ir veiksnio ieškoti tik baziniuose sakiniuose pagal 30 požymių skalę (312–331). Nė vienas iš tų požymių nelaikomas būtinu, bet ta sakinio dalis, kuri tų požymių turi daugiausia, laikoma artimiausia veiksniui, „labiausiai veiksniu“ (333). Suprantama, kad tokia aproksi-

⁴ Tradicinės sakinio dalių klasifikacijos trūkumus aiškiai matė ir J. Jablonskis, pabrėžtinai nurodęs jos sąlygiškumą (1957, 406, 450 tt.).

macinė veiksnio samprata sunkiai pritaikoma konkrečių kalbų gramatinės sandaros aprašymui bei tyrinėjimui ir susilaukė pagrįstos kritikos (Johnson 1977 a; Schmalstieg 1980, 166). Ieškant veiksnio universalių požymių remiamasi ir žodžių tvarka, plg. J. Stepanovo pasiūlytą veiksnio (ir subjekto) apibrėžimą: „pirmoji iš eilės vardažodinė grupė arba pirmasis vardažodis neutralios žodžių tvarkos sakinyje“ (Степанов 1981, 173). Kalbose, kuriose žodžių tvarka gerokai priklauso nuo aktualiosios sakinio skaidos (tokia yra lietuvių kalba), tos pačios leksinės sudėties ir gramatinės sandaros sakinyje gali turėti ne vieną neutralios tvarkos modelį; tuo atveju veiksnio / subjekto išskyrimas pagal minėtą apibrėžimą darosi priklausomas nuo to, kas laikoma sakinio tema. Pažymėtina, kad ir kiti tyrinėtojai, ieškantys veiksnio bei kitų sakinio dalių universalių požymių, šiuo metu bando remtis ne tiek sintaksiniais, kiek pragmatiniais bei semantiniais kriterijais. Veiksmu / subjektu laikoma „topiko“ (artimo temai) susikryžavimas su semantiniu agento vaidmeniu (Bechert 1978, 19; Comrie 1980, 101), agento ir „topiko“ kombinacija su nominatyvu (Abraham 1978, 716), „pradinis identifikuojamas punktas, prie kurio pridedamos žinios“ (Chafe 1976, 44) ir pan. Visiškai atsisako apibrėžti sakinio dalis („gramatinius santykius“) reliacinės gramatikos atstovai, laikantys jas pirminiais konceptais (primityvais), išryškėjančiais konkrečiose sintaksinėse operacijose (Johnson 1977, 153; Perlmutter 1980, 197; šio požiūrio kritika – Schachter 1977, 301 tt.; Abraham 1978; Van Valin, Foley 1980, 348; Кибрик 1982, 27–28).

Ar iš viso įmanoma suformuluoti sintaksinius ir kartu universalius sakinio dalių apibrėžimus, pagal kuriuos būtų galima identifikuoti sakinio struktūros vienetus įvairios sandaros kalbose? Į šį klausimą sunku atsakyti teigiamai. Dėl labai didelio natūraliųjų kalbų sintaksinės struktūros įvairumo sakinio dalys, išskirtos pagal sintaksinius kriterijus vienoje kalboje, tik tam tikrais atvejais turės aiškius atitikmenis kitoje, ir skirtumai bus tuo didesni, kuo tolimesnės tipologiškai bus gretinamosios kalbos. Kalbų tipologiniam gretinimui būtina turėti semantinių koordinačių sistemą, apibrėžtą nepriklausomai nuo sintaksinių požymių. Sintaksinių vienetų padėtis tos sistemos atžvilgiu kiekvienoje kalboje bus daugiau ar mažiau skirtinga. Norėdami nepatekti į ydingą ratą, sakinio dalis kaip sintaksinius vietus taip pat turime apibrėžti nepriklausomai nuo semantinio bei komunikacinio lygmens kategorijų.

1.4.2. Bandydami sintaksiniu požiūriu išskirti sakinio dalis, visų pirma susiduriame su klausimu, ką laikyti vientisinio sakinio centru. Dviejų pagrindinių sakinio dalių modelis, ligi šiol vyraujantis daugelyje gramatikų, teoriškai sunkiai pagrindžiamas ir kelia daug sunkumų, ypač aprašant ergatyvinės sandaros kalbas, kuriose tarpusavio priklausymo ryšiu su veiksmožodžiu dažnai siejami ne tik veiksnys, bet ir papildinys, tad sintaksinis pastarųjų dviejų sakinio dalių skirtumas išblunksta (Чикобава 1967, 19 tt.; Tschekhoff 1978, 28–30; Генадзе-Гайдарова 1982, 174 tt.). Tačiau ir akuzatyvinės (resp. nominatyvinės) sandaros kalbose apstu pavyzdžių, iš kurių matyti, jog veiksnio ir papildinio skirtumas daugeliu atvejų nėra fundamentalus, plg. kad ir tokius sakinius kaip *Skauda galvą* ir *Skauda galva*. Kad veiksnys nėra būtinas sakinio struktūrai, rodo beasmeniai sakiniai ir daugeliui kalbų

(tarp jų lietuvių kalbai) būdingi asmeniniai sakiniai be išreikšto veiksmo atlikėjo (*Gyvenu kaimė ir pan.*). Tuo tarpu tarinys, atvirkščiai, yra būtinas kiekvienam sakiniiui (plg. Daneš 1978, 8). Pagal sakinio organizuojamąjį vaidmenį veiksnys iš esmės nesiskiria nuo papildinio: išskyrus tarinį, kiti sakinio struktūrinio branduolio komponentai su juo tiesiogiai nesiejami; be to, veiksnys gali turėti tik tuos pačius priklausomus žodžius kaip papildinys. Sakinio reprezentacijos vaidmens veiksmui negalima priskirti jau vien dėl to, kad jis neturi sakiniiui būdingų modalinių kategorijų. Į sakinio centrą veiksnys daugiausia traukiamas ne dėl sintaksinių argumentų, o dėl Aristotelio logika paremtos tradicijos (sakinio skaidymas į subjektą ir predikatą), aktualiosios skaidos ir semantinio pobūdžio motyvų (ryšys su tema, veikėjo raiškos pagrindinė priemonė ir pan.). Transformacinės gramatikos bandymai atgaivinti sakinio bicentrinės skaidos principą buvo smarkiai sąlygojami orientacijos į anglų ir kitų naujųjų Europos kalbų sandarą (plg. Lehmann 1973, 47 tt.; 1974, 14–15). Antra vertus, tarinio, kaip sintaksinių ryšių centro, organizuojamasis vaidmuo bet kurios kalbos sakinyje neabejotinas. Tarinys yra sakinyje autonomiškas ta prasme, kad jo funkcija išryškėja iš jo paties (plg. Martinet 1966, 56); turėdamas su kalbos aktu susijusias modalines kategorijas, jis reprezentuoja vientisinį sakinį platesniame kontekste (Kuryłowicz 1960, 38). Lemiama tarinio reikšmė sakinyje išryškėja ir tiriant žodžių tvarkos variacijas sintaksinės tipologijos požiūriu (plg. Steele 1978, 604). Tad visai suprantama, jog dauguma dabartinių sintaksės teorijų vientisinio sakinio sandarą modeliuoja vadovaudamosi monocentriškumo principu: pagrindinė sakinio dalimi laikomas tarinys, su kuriuo vienokiais ar kitokiais ryšiais yra susijusios kitos sakinio dalys. Pagal šį principą, ryškiausiai formalizuotą vad. priklausomybių gramatikos (pvz.: Hays 1964; Падучева 1964; Robinson 1970; Гладкий 1973; Hudson 1980), plėtojama valentingumo teorija; juo remiamasi tipologiškai tyrinėjant kalbas diatezių pagrindu (A. Chlodovičiaus, V. Chrakovskio, G. Silnickio ir kt. darbuose). Pastaruoju metu monocentrisis sakinio modelis vis labiau įsitvirtina ir lietuvių kalbotyroje (Balkevičius 1983; Генюшенė 1983; Sližienė 1978, 1980). Jis yra pranašesnis ir tuo, kad gali būti semantiškai interpretuojamas vadovaujantis dabartine predikatų logika, skiriančia sakinyje predikatą ir su juo susijusius argumentus. Tuo tarpu aristotelinei logikai būdinga subjekto – predikato dichotomija labiau atitinka ne sintaksinį, o komunikacinį sakinio skirstymą į temą ir remą.

1.4.3. Tyrinėtojai, žiūrintys į sakinio dalis kaip į sintaksinius vienetus, stengiasi jas apibrėžti pagal sintaksinę poziciją, kuriai nustatyti naudojamosi distribucinė analizė bei substitucijos testu (klasikiniai pavyzdžiai – Fries 1952; Hockett 1958). Suprastintu substitucijos naudojimo atveju galima laikyti ir klausimus, keliamus remiantis veiksmažodžiu; tas būdas sakinio dalims atpažinti ypač paplitęs mokyklų praktikoje. Įvardžiai ir įvardiniairieveiksmiai, vartojami klausimams sudaryti, dėl savo labai apibendrintos reikšmės dažnai esti nebloginė sintaksinės pozicijos rodikliai (plg. Ревзин 1977, 186–190).

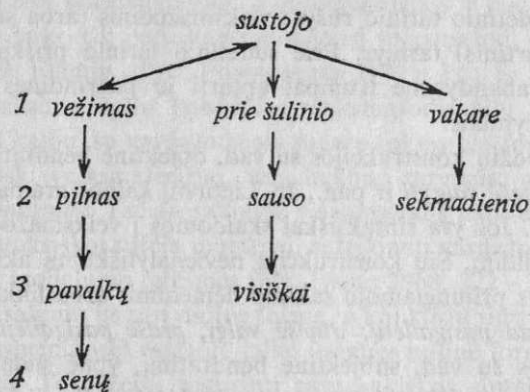
Lietuvių kalbotyroje sakinio dalis pagal sintaksinius požymius nuosekliausiai skiria V. Sirtautas (1978, 1981), todėl jo mintys šiuo klausimu ypač vertos dėmesio.

V. Sirtautas nurodo, kad sakinio daliai būdinga sintaksinė pozicija, kuri reiškiasi jos santykiais su kitomis sakinio dalimis, priklauso nuo įvairių faktorių: valentingu-
mo, sintaksinės aplinkos, žodžio morfologinės prigimties, leksinės žodžio reikšmės ir
semantikos, gramatinių ryšių pobūdžio, žodžių tvarkos ir intonacijos (1981, 25–27).
Nors ne visi tie faktoriai laikomi vienodai svarbiais, bet siūloma į visus atsižvelgti.
Sakinio dalys apibūdinamos pagal sintaksinių požymių pluoštus (1981, 33). Pažymė-
tina, kad vieni iš tų požymių priskiriami bent dviem sakinio dalims, kiti yra kuriai
nors specifiški. Pavyzdžiui, bendrais veiksniui ir tariniui požymiais laikoma sa-
kinio organizuojamasis vaidmuo, nepriklausymas ir ryšys vieno su kitu (veiksniui –
„dešinysis“, tariniui – „kairysis“); skirtingais požymiais laikoma morfologinė
bazė (veiksniui – vardininkas, tariniui – veiksmazodis) ir tai, kad veiksnys fakul-
tatyviai reikalauja pažyminio, o tarinys – papildinio ir aplinkybių. Tarp toliau
nurodytų papildinio ir aplinkybių trijų požymių du yra bendri (priklusymas tari-
niui, fakultatyvus reikalavimas pažyminio), o specifinis tik vienas – morfologinė
bazė (papildiniui – netiesioginis linksnis, aplinkybei –rieveiksmis). Taigi sakinio
dalių skyrimo kriterijai gana įvairuoja ir ne visoms vienodai taikomi. Ne visi yra ir
vienodai aiškūs bei neginčijami. Jau buvo minėta, kad priskirti veiksniui organizuo-
jamąjį vaidmenį yra sunku. Nepriklausymo požymis, priskirtas veiksniui ir tariniui,
irgi gali kelti abejonių, nes tas dvi sakinio dalis sieja tarpusavio priklausymo ryšys,
kuris neleidžia nė vienos iš jų laikyti visiškai nepriklausoma. Antra vertus, autono-
miškas ta prasme, kad vienas gali sudaryti sakinį, yra tik tai tarinys. Tad iškeltieji
sakinio dalių skyrimo kriterijai gali būti tikslinami.

Sakinio dalis, kaip sintaksinius sakinio struktūros vienetus, geriausia būtų api-
brėžti remiantis vienu pagrindiniu kriterijumi – būtent sintaksiniais ryšiais, lemian-
čiais jų poziciją. Tarinys yra vientisinio sakinio sintaksinis centras, jo visų sintaksi-
nių ryšių viršūnė. Dėl tokios ypatingos padėties jis nesudaro priešpriešos kitoms sa-
kinio dalims tame pačiame lygmenyje ir todėl labiau detalizuoto apibrėžimo nėra nė
reikalingas. Veiksnį reikėtų apibrėžti kaip sakinio dalį, tipiškais atvejais (plg. 1.1.1.)
susijusią su tariniu tarpusavio priklausymo (sąsajos) ryšiu. Lietuvių kalboje (ir dau-
gelyje kitų) veiksnį išskirti labai padeda ir jam būdinga vardininko pozicija, nors
anaiptol ne kiekviena vardininko forma sakinyje laikytina veiksnium. Papildinys –
sakinio dalis, susijusi su tariniu prijungiamuoju ryšiu. Sakinio dalys, tarp savęs susi-
jusios sujungiamuoju ryšiu ir vienodai siejamos su kitomis sakinio dalimis, gali būti
vadinamos vienaarūšėmis. Kadangi sintaksiniai ryšiai esti vienlypiei ir dvilypiei,
be minėtų sakinio dalių, susijusių su tariniu vienlypiaiais ryšiais, reikėtų dar išskirti
sakinio dalį, susijusią kartu ir su tariniu, ir su veiksnium arba papildiniu – t. y. ta-
rininį pažyminį (pvz.: *Vaikas atsikėlė linksmas; Pažinau jį jaunesnį*, plg. Valec-
kienė 1967). Visi kiti pažyminiai neturi tiesioginio ryšio su sakinio sintaksiniu cent-
ru – tariniu; jie išskiriami žemesnėse sakinio skaidos pakopose ir laikytini ne sa-
kinio dalimis, o tam tikrais sakinio dalių modifikatoriais. Sakinio dalimis neina ir
objektinius bei adverbaliinius santykius reiškiančios žodžių formos, priklausančios
nuo veiksnio, papildinio, tarininių ar kitokių pažyminių.

Minėtu būdu apibrėžtos sakinio dalys yra sąlygojamos tam tikrų specifinių kalbos sintaksinės sandaros ypatybių, taigi nėra universalios. Tokią jų sampratą patogiau taikyti fleksinėms akuzatyvinio (resp. nominatyvinio) sandaros tipo kalboms, prie kurių priklauso ir lietuvių kalba. Daugelyje ergatyvinio sandaros tipo kalbų skirti veiksnį nuo papildinio pagal tarpusavio priklausymo ryšį su veiksmažodiniu tariniu netikslinga jau vien dėl to, kad tuo ryšiu siejamos ir objektą reiškiančios vardažodžių formos, atitinkančios akuzatyvinių kalbų papildinį (plg. vad. objektinį derinimą Kaukazo ir kt. kalbose, žr. Чикобава 1967, 19–20; 1968, 243; Моравcsik 1978, 364 tt.).

1.4.4. Sakinio dalių modifikatoriai, kuriuos vadiname pažyminiais⁵, su pažymimaisiais žodžiais siejami prijungiamaisiais ryšiais. Pažyminiai savo ruožtu gali turėti kitų pažyminių ir t. t. Tad dažname sakinyje matome kelias sintaksinių ryšių hierarchinės struktūros pakopas – rangus. Pirmojoje pakopoje išskiriamos su tariniu tiesiogiai siejamos sakinio dalys – veiksnys ir papildiniai, žemesnėse – įvairių rangų pažyminiai. Imkime, pavyzdžiui, sakinį: *Sekmadienio vakare prie šulinio sauso senų pavalkų pilnas vežimas*. Jo sintaksinių ryšių struktūrą galima pavaizduoti taip:

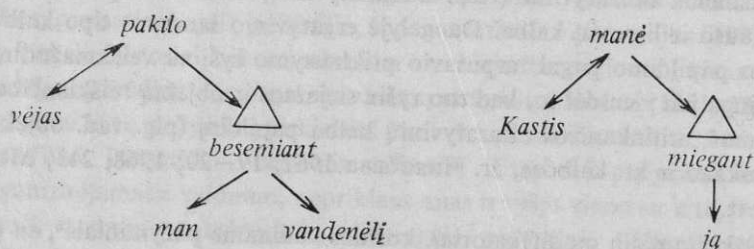

Su veiksmu čia siejami trijų, su papildiniu – dviejų rangų pažyminiai, sudarantys tam tikras grupes (plg. Sirtautas 1981, 31). Su sakinio dalimis ir vienas su kitu pažyminiai jungiami įvairiais prijungimo būdais: derinimu (*pilnas vežimas*, *senų pavalkų*, *sausas šulinio*), valdymu (*pilnas pavalkų*, *sekmadienio vakare*), šliejimu (*visiškai sauso*).

Problemiškesni esti sintaksiniai ryšiai tais atvejais, kai sakinio dalių pozicijose eina neasmenuojamųjų veiksmažodžio formų junginiai, kurie savo reikšme artimi prijungiamųjų sakinių šalutiniams dėmenims ir gali būti laikomi įtrauktinių sakinių transformomis, pvz.: *Man besemiant vandenėlį ir pakilo šiaurus vėjas*; *Kastis manė ją miegant*. Prie neasmenuojamųjų veiksmažodžio formų priklausomi žodžiai jungiami kaip prie asmenuojamųjų, tik tarpusavio priklausymo ryšius atitinka prijungiamieji, plg.: *aš semiu – man besemiant, ji miega – ją miegant* (plg. aut. 1979, 168 t.). Matyt, su neasmenuojamosiomis formomis tiesiogiai siejamus

⁵ Jie vadinami ir sakinio dalių komponentais (Balkevičius 1963).

žodžius tokiais atvejais vis dėlto reikėtų laikyti papildiniais ir grafiškai modeliuojant sintaksinius ryšius pačią konstrukciją žymėti įtrauktinio sakinio simboliu, pvz.:

1.4.5. Modeliuojant vientisinio sakinio sandarą pagal sakinio dalis iškyla klausimas: ar sintaksiniu sakinio centru – tariniu reikia laikyti tik veiksmažodį (išreikštą arba funkcionuojantį nuline forma), ar traukti į tarinio sudėtį kitas su veiksmažodžiu glaudžiai susijusias žodžių formas? Tai sudėtinio tarinio problema, kurios sprendimas priklauso nuo pasirinktų sakinio analizės kriterijų ir jų taikymo nuoseklumo. Lietuvių kalbos gramatikose ir daugelyje gramatikos tyrinėjimų skiriamos dvi sudėtinio tarinio rūšys: veiksmažodinis (arba suvestinis) ir vardažodinis (arba sudurtinis) tarinys. Prie sudėtinio tarinio priskiriamos gana įvairios konstrukcijos. Pabandysime trumpai aptarti jų pagrindines grupes, remdamiesi sintaksiniais požymiais.

a) Veiksmažodžių konstrukcijos su vad. objektine bendratimi (*liepė grįžti, prašė pasigailėti, atnešė valgyti* ir pan., žr. Lietuvių kalbos gramatika 1976, 341–342) abejonių nekelia. Jos yra sintaksiškai skaidomos į veiksmažodį – tarinį ir nuo jo priklausančią papildinį. Šių konstrukcijų nevienalytiškumą akivaizdžiai rodo substitucija šalutiniais prijungiamojo sakinio dėmenimis arba linksniais, plg. *liepė, kad grįžtų; prašė, kad pasigailėtų; atnešė valgi, prašė pasigailėjimo*. Problemiškesnės yra konstrukcijos su vad. subjektine bendratimi, ypač sudarytos su modaliniais ir faziniais veiksmažodžiais (pvz.: *norime valgyti, galiu dirbti, turi mokėti, reikia tikėti; pradėjo/baigė giedoti*). Jų skaidymo klausimas lietuvių kalbotyroje yra rimtai svarstytas (Sirtautas 1968, 346 tt.; 1978, 41–42). Nors yra argumentų ir už, ir prieš, bet griežtai vadovaujantis sintaksiniais kriterijais visai įmanoma daugelį tų konstrukcijų skaidyti į tarinį ir nuo jo priklausomą papildinį (plg. *norime duonos, reikia tikėjimo; pradėjo/baigė giesmę*); tik su veiksmažodžiais *turėti, galėti* ir pan. veiksmų pavadinimai paprastai nevartojami (bet plg. *viską galiu, nieko negaliu*). Ta aplinkybė, kad konstrukcijos su faziniais veiksmažodžiais *pradėti, imti* gali būti pakeistos vienu inchoatyviniu veiksmažodžiu (*pragysti, sučiulbti, pravirkti*) neturi lemiamos reikšmės, nes veiksmažodis dažnai atstoja žodžių junginį ir kitais atvejais, plg. *eiti laukan – išėiti, eiti aplink – apeiti*. Bendratis į tarinio sudėtį kartais jungiama dėl to, kad minėtose konstrukcijose ji turi pagrindinį informacijos krūvį, o veiksmažodis yra semantiškai nesavarankiškas. Tačiau nuo žodžių formų semantikos ir sakinio loginės struktūros dalykų sakinio sintaksinės analizės lygmenyje būtina atsiriboti. Visiškai aiškiai skyla į tarinį ir papildinį tokios konstrukcijos kaip *susiprato atsakyti, nutarė išvykti* ir pan.

b) Veiksmažodžių konstrukcijose su dalyviais (*jautėsi pasmerktas, sakėsi valgęs, tikėjo pasveikęs, manė žinąs, dedasi nematomas* ir pan.) taip pat skiriame du komponentus: tarinį ir su juo siejamą tarininį pažyminį arba papildinį. Kad dalyvis čia užima atskiros sakinio dalies poziciją, matyti iš jo substitucijos prijungiamo sakinio šalutiniu dėmeniu, plg.: *jautėsi, kad yra pasmerktas, sakėsi, kad valgė, tikėjo (si), kad pasveiks* ir t. t. Minėti veiksmažodžiai be dalyvių ar prijungiamo sakinio šalutinių dėmenų dažniausiai nevartojami, bet tai rodo ne konstrukcijos sintaksinį monolitiškumą, o tiesiog stiprų prijungimo ryšį (plg. 1.1.1.), siejantį veiksmažodį su dalyviu panašiai kaip su papildinio linksniu, plg. *žinau grįšiąs* ir *žinau kelią*, bet ne **žinau*. (Plačiau apie šių konstrukcijų sintaksinę struktūrą aut. 1978, 7 tt.).

c) Būdvardžių bevardės giminės formų konstrukcijos su bendratimi (*malonu rašyti, sunku dirbti, gera važiuoti, nuobodu ilsėtis...*) sintaksiškai išnagrinėtos V. Sirtauto (1978, 37–41); galima tik pritarti tvirtai įrodytai autoriaus išvadai, kad jos taip pat skaidytinos į tarinį ir veiksnį. Čia tik reikėtų pridurti, kad ir konstrukcijose *gaila skirtis, maža tikėti* atitinkamai reikia skirti tarinį ir papildinį (plg. *gaila skyrybų, maža tikėjimo*).

d) Veiksmažodžio *būti* konstrukcijose su daiktavardžiais ir būdvardžiais kai kurie tyrinėtojai tariniu laiko tik patį jungtimi einantį veiksmažodį (Glinz 1965; Erben 1964; Grebe 1959; Flämig 1970; Рожновская 1979 ir kt.). Ši pažiūra gali būti motyvuojama sintaksinių ryšių pobūdžiu: veiksmažodis *būti* lietuvių kalboje, kaip ir daugelyje kitų kalbų, su vardažodžiais sudaro tokios pat formos konstrukcijas kaip ir savarankiški veiksmažodžiai, visų laikomi tariniais, plg. *jis vaikščiojo linksmas* ir *jis buvo linksmas*. Tačiau sakinyje veiksmažodis *būti*, einantis jungtimi, funkcionuoja kaip sintaksiškai tuščia morfema, suteikianti vardažodžiu reiškiamam požymiui tik laiko ir modalumo reikšmės (plg. Lyons 1968, 322–323; Babby 1975, 76 tt., 89). Daugelyje sakinių jis turi nulinę formą, o kai kurių tipų sakiniuose (pvz., 1.4.5 c minėtuose beasmeniuose) esamojo laiko jungties nulinė forma yra vyraujanti arba net vienintelė. Tokį žodį, neturintį savarankiškos sintaksinės funkcijos, vieną laikyti sakinio pagrindine dalimi sunku, ypač turint omenyje, kad daugelyje kalbų jungtimi eina ne veiksmažodžiai, o įvardinės kilmės žodžių formos arba morfemos. Pažiūrai į jungtį kaip pagrindinę sakinio dalį prieštarauja struktūra tų sakinių, kurie jungties nėra turėję ir iš prigimties yra vardažodiniai, arba nominaliniai (aut. 1979, 184 su lit.). Tad veiksmažodį *būti*, einantį jungtimi asmeniniuose arba beasmeniuose sakiniuose (pvz.: *buvo gera, bus malonu*), geriausia laikyti ne savarankišku tariniu, o tarinio dalimi, kaip daroma ligšiolinėse lietuvių kalbos gramatikose ir daugumoje sintaksės tyrinėjimų, jų tarpe ir sintaksiniais ryšiais pagrįstame L. Tesnière'o modelyje (1959, 47, 72). Panašiai turėtume žiūrėti ir į veiksmažodžius *pasidaryti, tapti, virsti*, kurie nuo „grynosios jungties“ *būti* skiriasi tik būsenos kitimo reikšme. Kiti veiksmažodžiai, iki šiol lietuvių kalbos gramatikose skiriami prie „negrynųjų jungčių“, yra daug savarankiškesni ir eidami tariniais dažnai turi prijungtų žodžių formų bei konstrukcijų, pvz.: *atrodė negražiai, liko miške, jautėsi blogai, vadinosi keistai, apsimetė, kad nemato*. Tų veiksmažodžių junginiai su vardažodžių vardininku ar įnagininku (pvz.: *atrodė negražus, liko vienišas, jau-*

tėsi *įžeistas*, vadinosi *qžuolas/qžuolu*, *apsimetė girtas*) irgi gali būti sintaksiškai skaidomi į tarinį ir su juo siejamą tarininį pažyminį panašiai kaip kitų veiksmazodžių konstrukcijos (plg.: *gyveno vienišas*, *atsikėlė linksmas*, *vaikščiojo įžeistas*).

Laikant jungties *būti* konstrukcijos su vardažodžiais sudėtiniu tariniu, vis dėlto būtina turėti omenyje, kad šio tarinio komponentai turi kiekvienas savitus sintaksinius ryšius su kitomis žodžių formomis (plg. Бурлакова 1975, 62–63; Шмелев 1976, 60–63). Pavyzdžiui, sakinyje *Senis buvo stiprus* veiksmazodis *buvo* siejamas su daiktavardžiu *senis* tarpusavio priklausymo ryšiu, o būdvardis *stiprus* turi dvilypius sintaksinius ryšius: ir su *buvo*, ir su *senis*. Panašius ryšius matome ir atitinkamoje pasyvinėje konstrukcijoje *Senio būta stipraus*, tik formą *būta* su *senio* čia sieja ne tarpusavio priklausymo, o prijungimo ryšys (plg. dar 3.3).

Veiksmazodis *būti* eina ne tik laiką bei modalumą žyminčia jungtimi, bet vartojamas ir reikšme „egzistuoti“ (dėl tų reikšmių santykio žr. Benveniste 1960; Kahn 1966; Babby 1975, 79–80). Egzistencinės reikšmės veiksmazodį *būti* lietuvių kalboje galima laikyti tokiu pat tariniu kaip ir veiksmazodžius *egzistuoti*, *gyventi*, *augti*, *atsirasti*, *dingti* ir pan. Egzistencinė reikšmė yra organiškai susijusi su buvimo vietos ir laiko koordinatėmis (plg. Селиверстова 1977, 11 tt.), kurios sakinyje dažnai reiškiamos prieveiksmais, daiktavardžio linksniais ar prielinksninėmis konstrukcijomis, pvz.: *Sargas yra mokykloje*; *Medis buvo prie kelio*; *Susirinkimas bus rytoj*. Tokiuose sakiniuose veiksmazodis *būti* atlieka panašų vaidmenį kaip kiti būsenos veiksmazodžiai sakiniuose *Sargas gyvena mokykloje*; *Medis augo prie kelio*; *Susirinkimas įvyks rytoj*; taigi čia jį irgi geriausia laikyti tariniu. Žinoma, toks sintaksinis kalbamojo tipo sakinių skaidymas neverčia jų atitinkamai skaidyti loginiu ir semantiniu požiūriu (dėl glaudaus ryšio tarp vietos ir požymio reikšmių žr. Lyons 1977, 473).

1.4.6. Sakinio dalių viduje galima ir tolesnė subklasifikacija. Ji ypač aktuali sakinio daliai, pavadintai papildiniu ir išskirtai pagal labai įvairius prijungiamuosius ryšius. Pirmiausia čia iškyla aplinkybių klausimas. Apibrėžti aplinkybes kaip atskirą sakinio dalį pagal sintaksinius kriterijus ir aiškiai atriboti nuo papildinio kol kas niekam nepavyko, nors pastangų dėta nemaža. Tradicinė aplinkybių samprata, būdinga ir mokyklinei gramatikai, remiasi reikšme, tad priklauso visai kitam – semantiniam analizės lygmeniui. Sintaksinių ryšių lygmenyje į aplinkybes reikėtų žiūrėti kaip į tam tikrą papildinių pogrupį. Čia atrodo galimi šie aplinkybių skyrimo būdai:

a) Laikyti aplinkybėmis šliejamus papildinius ir skirti nuo kitų – valdomų papildinių. Tačiau šis būdas abejotinas dėl labai formalaus, „paviršinio“ skirtumo tarp valdymo ir šliejimo (plg. 1.1.1.), sąlygojamo siejamų formų morfologinių ypatybių. Aplinkybės, išskirtos pagal šį kriterijų, būtų labai nepanašios į tas, kurias įprasta skirti dabar; pavyzdžiui, reikėtų aplinkybėmis laikyti bendratis junginiuose *reikia eiti*, *pradėjo važiuoti*, *noriu gyventi* ir pan., bet nuo aplinkybių atriboti galininko formas junginiuose *atvažiuoju naktį*, *svėrė tris kilogramus*. Toks termino apimties pakeitimas maža teduotų naudos, nes šliejimo būdu prijungtas formas galima vadinti tiesiog prišlietais papildiniais.

b) Laikyti aplinkybėmis sakinio sintaksinei struktūrai nebūtinus (t. y. į sakinio branduolį neįeinančius) papildinius. Šį požiūrį galima pagrįsti valentingumo teorija, skiriančia būtinuosius bei fakultatyvius narius (aktantus) nuo vad. laisvųjų narių (sirkonstantų arba situantų). Tiksliai veiksmažodžių valentingumo sąlygojami nariai telaikomi papildiniais diatezių teorijai atstovaujančiuose Lenino tipologinės mokyklos darbuose (pvz., Храковский 1974; 1981); lietuvių kalbotyroje šis principas realizuotas E. Geniušienės (plg. Генюшене 1983, 16). Aplinkybių skyrimas nuo papildinių pagal priklausymą arba nepriklausymą sakinio struktūros branduoliui yra neabejotinai prasmingas sintaksiniu požiūriu. Tačiau taikant šį kriterijų aplinkybių terminą irgi reikėtų vartoti visai kitokia reikšme negu ligi šiol. Pavyzdžiui, sakiniuose *Brolis elgiasi gerai*; *Mes gyvename mieste* žodžių formų *gerai*, *mieste* nebūtų galima laikyti aplinkybėmis, nes jos yra būtinos minėtų sakinių struktūrai ir sąlygojamos veiksmažodžių valentingumo; tuo tarpu tas pačias žodžių formas sakiniuose *Brolis mokosi gerai*; *Mes pernaktvojame mieste* jau reikėtų laikyti aplinkybėmis. Kadangi patį aplinkybių terminą norima išlaikyti visų pirma dėl įprastumo, toks jo perkėlimas visai kitokiems dalykams pavadinti kažin ar pasirodytų priimtinas, juoba kad būtinųjų ir nebūtinųjų narių skirtumą galima nusakyti kitais tam reikalui vartojamais terminais (aktantų – sirkonstantų, būtinųjų bei fakultatyviųjų – laisvųjų narių ir pan.).

c) Laikyti aplinkybėmis papildinius, turinčius prieveiksminius būdingą poziciją. Šis būdas remiasi žodžių formų pirminių ir antrinių funkcijų teorija (Sloty 1932; Kuryłowicz 1936), kuri taikoma ir lietuvių kalbos sakinių nagrinėjimui. Palyginus V. Sirtauto (1981, 33) iškeltus sakinio dalių požymius matyti, kad vieningas papildinio ir aplinkybių skiriamasis bruožas tėra morfologinės bazės skirtumas. Taigi aplinkybėmis galima laikyti tokius papildinius, kurie arba patys turi prieveiksminių formą, arba gali būti sakinyje pakeisti prieveiksminiais nesuardant sakinio struktūros. Neblogi aplinkybinės pozicijos rodikliai būtų apibendrintos reikšmės prieveiksminiai *tada* (resp. *nuo tada*, *iki tada...*), *ten* (*iš ten*, *iki ten...*), *taip*, *todėl*, *tiek* ir pan. Laikant prieveiksminę substituciją aplinkybės skiriamuoju požymiu, žodžių formas ar prielinksmines konstrukcijas, kurias galima pakeisti ir prieveiksminiais, ir linksniais (vienais ar su prielinksniais), reikėtų skirti prie aplinkybių, o tas, kurių apibendrintos reikšmės prieveiksminiais pakeisti negalima – prie tiesioginių ar netiesioginių papildinių. Pavyzdžiui, prie aplinkybių atsidurtų tokios prielinksminės konstrukcijos: *grįžome iš vakaronės*; *gėriau iš qsočio*; *ištraukiau ranką iš kišenės* (iš kur/iš ko); *iškeliauo pas motiną* (kur/pas ką); *susėdom aplink ežerėlį* (kur/aplink ką); *išėjom į laukus* (kur/į ką); *skaitė laišką po stalu* (kur/po kuo); *juokėsi pro ašaras* (kaip/pro ką); *statė trobesius pagal planą* (kaip/pagal ką) ir pan. Tuo tarpu netiesioginius papildinius reikėtų išskirti pasakymuose: *juokėsi iš tėvo*, *nulipdė senį iš sniego* (iš ko), *grūmėsi su priešais* (su kuo), *slėpėsi nuo audros* (nuo ko), *važiavo be piršlio* (be ko), *kvepėjo degutu* (kuo) ir pan. Tokia aplinkybių samprata būtų mažiausiai nutolusi nuo tradicinės ir kartu pagrįsta gramatiniu kriterijumi. Be to, šiuo atveju galima pasinaudoti mokyklinėje praktikoje taikomu klausimų testu, kuris, kaip jau minėta, yra suprastintas substitucijos testo variantas. Tiksliai tas aplinkybes, kurios neturi prieveiksminių koreliatų (pvz.: *kviatė pietų*; *atidėjo*

posėdį rytdienai), tektų išskirti pagal kitokius apibendrintus klausimus. Vis dėlto nubrėžti aiškią ribą tarp aplinkybių ir netiesioginių papildinių minėtu būdu ne visur įmanoma ir periferiniais atvejais pasitaikys konstrukcijų, kurias bus galima interpretuoti dvejopai. Turint omenyje gramatinių vienetų klasėms būdingą lauko struktūrą (plg. Адмони 1964, 47–51) tas ribos svyravimas gali būti teoriškai pateisinamas.

1.4.7. Papildiniai pagal tradiciją dar skirstomi į tiesioginius ir netiesioginius. Reliacinės gramatikos krypties tyrinėjimai rodo, kad toks skirstymas daugeliu atvejų yra sintaksiškai reikšmingas (Johnson 1979; Johnson, Postal 1980, Perlmutter, Postal 1977; Perlmutter 1980; plg. dar Gary, Keenan 1977; Comrie 1981, 60–67). Tačiau apibrėžti pagal gramatinius požymius tiesioginių ir netiesioginių papildinių skirtumą nėra lengva. Išorinių morfologinių rodiklių tam toli gražu nepakanka, plg. *grįžome naktį* (aplinkybė), bet *laukiame nakties* (tiesioginis papildinys). Matyt, čia visų pirma reiktų remtis sintaksiniais procesais, tarp kurių svarbiausią vaidmenį turi pasyvinė transformacija. Keičiant aktyvinę konstrukciją pasyvine tiesioginis papildinys lietuvių kalboje keičiamas veiksnio vardininku, o netiesioginis, kaip ir aplinkybės, paprastai išlaiko prijungiamąjį ryšį, linksnio formą ir sintaksinę poziciją (plg. *tėvas nupirko vaikui kepurę* ir *kepurė buvo vaikui nupirkta tėvo*). Naudojantis tuo kriterijumi tiesioginiais papildiniais reiktų laikyti: a) su veiksmoždziais stipriu prijungiamuoju ryšiu siejamas galininko formomis; b) atitinkamas kilmininko formas konstrukcijose su neiginiu (*nepirko vaistų, nematau kelio*); c) kilmininko formas, priklausomas nuo veiksmoždžių *norėti, prašyti, geisti (pa)geidauti, pasigesti, vengti, siekti, ieškoti, laukti* ir pan., (plg.: *norimas valgis, prašoma knyga, pasiektas tikslas, laukta žinia*). Matyt, prie šios grupės reiktų skirti ir naudininką, siejamą su veiksmoždžiu *atstovauti* (plg. *direktoriaus atstovaujama įmonė*). Vis dėlto yra keletas veiksmoždžių, su kuriais siejami papildiniai pasyvinėje konstrukcijoje (ypač Žemaičiuose) tam tikrais atvejais keičiami vardininko formomis, bet neturėtų būti laikomi tiesioginiais papildiniais, juoba kad šalia jų vartojamas kitas aiškiai tiesioginis papildinys, plg.: *duodu vaikui obuolį – vaikas duotas obuolį; dovanoto bobai šaukštą – boba šaukštą dovanota*, plg. dar: *aš nemiegojau visą naktį – visa naktis mano nemiegota*. Problemiški šiuo atžvilgiu yra ir naudininko formos papildiniai tokiose konstrukcijose kaip *padėti mokiniui* (plg. *mokytojo padedamas mokinys*), *liepti/įsakyti kareiviui* (plg. *tavo lieptas/įsakytas kareivis*) bei kilmininko formos papildiniai greta galininkinių, pvz.: *prašyti tėvą peilio*.

Be netiesioginio papildinio, reliacinėje gramatikoje dar skiriamas vad. šalutinis papildinys (oblique object), maždaug atitinkantis daugumą sintaksiškai nebūtinų aplinkybių ir instrumento bei beneficento reikšmės papildinių. Nors šalutinio papildinio išskyrimo kriterijus aiškiai nenusakomas, bet iš esmės yra semantinis – šiuo terminu žymimi santykiai, turintys „nepriklausomą semantinę turinį“ (Johnson 1977, 153). Tad greta aplinkybių išskirti dar šalutinį papildinį nėra reikalo.

Taigi atrodo galima tokia papildinių subklasifikacija: pirmojoje skirstymo pakopoje pagal skirtingą dalyvavimą sintaksiniuose procesuose (visų pirma – pasy-

vinėje transformacijoje) skirti tiesioginį – netiesioginį papildinį; antroje skirstymo pakopoje pagal prieveiksmiams būdingą sintaksinę poziciją iš netiesioginių papildinių išskirti aplinkybes.

1.4.8. Aptartos sakinio dalys yra apibrėžtos pagal tą patį kriterijų, kaip ir žodžių junginiai – t. y. pagal sintaksinius ryšius tarp savarankiškų žodžių formų. Vienetai, kurie čia vadinami sakinio dalimis, gali būti apibūdinti ir žodžių formų terminais su atitinkamų sintaksinių ryšių nurodymais. Pavyzdžiui, veiksnyis yra tam tikra žodžio forma, turinti su veiksmažodžiu tarpusavio priklausymo ryšiu susijusio vardininko poziciją; papildinys – prijungiamuoju ryšiu su veiksmažodžiu susijusi žodžio forma. Tačiau sakinio dalių terminai, nors gerokai sukompromituoti dėl tradicinei gramatikai būdingo sintaksinių ir semantinių kriterijų maišymo, yra ne tik trumpesni, bet daugeliu atvejų ir patogesni. Žinoma, juos būtina patikslinti ir suteikti jiems aiškų sintaksinį turinį. Išskirti pagal apibrėžtus sintaksinius požymius, sakinio sintaksinės struktūros vienetai galėtų būti ir toliau vadinami sakinio dalimis tiek kalbotyros darbuose, tiek ir mokyklos praktikoje.

2. SAKINIO SEMANTINĖS STRUKTŪROS VIENETAI

2.0. Sakinio semantinę struktūrą sudaro tarp savęs siejamomis žodžių formomis nusakytų reikšmių ir jų santykių visuma. Žodžių reikšmių santykiai sakinyje realizuojami ne tiesiogiai, o per kiekvienai kalbai specifiską sintaksinių vienetų ir jų ryšių tinklą. Todėl tiesioginio atitikimo tarp semantinės ir sintaksinės sakinio struktūros nėra. Bandydami apibrėžti semantinius santykius sintaksinių ryšių terminais, neišvengiamai patektume į tokį pat ydingą ratą kaip ir skirdami sintaksinius vienetus pagal reikšmę.

Bendriausi sakinio semantinės struktūros vienetai skiriami atsižvelgiant į universalią loginę sakinio skaidą ir apibendrintas jo komponentų reikšmes.

2.1. Sakinio (S) prasminis centras dabartinėje logikoje vaizduojamas kaip propozicinė funkcija (P), siejanti predikatą, arba požymį (F), su vienu ar daugiau argumentų, arba mąstomų dalykų, t. y. $P \sim F(x \dots)$. Dalyko (objekto) jungimas su požymiu vadinamas predikacija. Sakinio komunikacinis kryptingumas (K) ir su šnektos aktu susijusios modalumo kategorijos, sudarančios vad. sakinio modalinį rėmą (M) paprastai keliamos už propozicinės funkcijos ribų, t. y. $S \sim K(M)P$). Priklausomai nuo argumentų skaičiaus skiriamos propozicinės funkcijos su vienviečiais predikatais – savybėmis, turinčios formą $F(x)$, ir propozicinės funkcijos su daugiavičiais predikatais – santykiais (R), turinčios formą $F(xy \dots)$ arba $xRy \dots$. Apibrėžiant vieną argumentą per kitą daugiavietes funkcijas galima pakeisti vienvietėmis (Kappu 1969, 62; McCawley 1981, 395–396), tačiau kalbos semantinei analizei toks funkcijos pertvarkymas nėra naudingas, nes pradinė schema suprastinama. Argumentai – kintamieji dydžiai („tuščios pozicijos“), kurių skaičius priklauso nuo predikato pobūdžio; kai jie pakeičiami pastoviais dydžiais (konstantomis), propozicinė funkcija virsta teiginiu ir gauna sakinio pavidalą. Leksemomis išreikšti argumentai kalbotyroje nuo L. Tesnière'o laikų vadinami aktantais.

Aktantais gali eiti ne tik konkrečių ar abstrakčių dalykų pavadinimai, bet ir kitos propozicinės funkcijos (vad. įtrauktiniai predikatai).

Reikšminiai santykiai tarp verbalizuoto predikato ir aktantų – sakinio semantinės struktūros pagrindas. Dabartinėje kalbotyroje tų santykių tyrinėjimui skiriama labai daug dėmesio.

2.2. Daugelis kalbininkų predikato ir aktantų semantinius santykius nusako tradiciniais subjektinių, objektinių ir adverbialinių santykių terminais, paplitusiais ir lietuvių kalbotyroje. Šiai kryptiai pastaruoju metu ryškiai atstovauja akademinė rusų kalbos gramatika. Joje išskirtos šios svarbiausios semantinės kategorijos, vadinamos elementariomis: predikatinis požymis (kategorija, kitur vadinama tiesiog predikatu), subjektas ir objektas. Subjektas apibrėžiamas kaip predikatinio požymio turėtojas (Русская грамматика 1980, 127). Objektu vadinamas gyvas ar negyvas daiktas, į kurį tiesiogiai nukreiptas veiksmas arba santykis; čia įeina fizinio veiksmo, minties, percepcijos, priartėjimo bei nutolimo objektai, adresas, emocinio santykio objektas (ib. 129). Neelementariomis semantinėmis kategorijomis laikomi pažymimosios ir aplinkybinės reikšmės kvalifikatoriai, išplečiantys elementarią semantinę struktūrą. Taip suprantama elementarioji semantinė struktūra maždaug atitinka tarinio ypatybių sąlygojamą sakinio sintaksinį branduolį, o neelementarios kategorijos – laisvuosius narius ir nuo sakinio dalių priklausančius komponentus. Tačiau objekto kategorijos santykis su „neelementariomis“ kategorijomis lieka neaiškus. Pavyzdžiui, veiksmo tiesioginės krypties požymis netinka instrumentams, o predikato reikšmės sąlygojami adverbialinių reikšmių komponentai (pvz., *Gyvename mieste*) netelpa į jokią kategoriją. Daugelyje kitų darbų subjekto ir objekto sąvokos yra apskritai neapibrėžtos ir aiškiai neskiriamos nuo sintaksinių veiksnio bei papildinio sąvokų.

Predikato santykiai su aktantais konkrečiau nusakomi semantinių funkcijų (arba semantinių rolių, gilumos linksnių) terminais. Nuo predikato – veiksmožio priklausančių pozicijų reikšmės Ch. Fillmore'as pavadino gilumos linksniais, kurie turėjo žymėti universalius semantinių santykių tipus; pastaruoju metu jie dažniausiai vadinami semantinėmis funkcijomis arba rolėmis. Semantinių funkcijų skaičius bei pobūdis įvairuoja; skirtingų (kartais ir tų pačių) tyrinėtojų darbuose jų išskiriama nuo 5–9 (Fillmore 1968; 1977; Cook 1978; Anderson 1971; Abraham 1978; Starosta 1978; Dik 1980, 1980 a) ligi 25 (Анпесян 1974, 125–126). Iš dalies taip yra dėl to, kad labai plati aktantų reikšmių skalė yra skaidoma priklausomai nuo tyrinėjimo krypties ir konkrečių uždavinių. Sakysim, aprašant veiksmožodinių leksemų valentingumą pravartu skirstyti semantines funkcijas smulkiau negu tiriant bendrąsias sakinio sandaros ypatybes. Daug svarbesnių skirtumų kyla dėl nevienodo požiūrio į tą analizės lygmenį, kurį reprezentuoja semantinės funkcijos.

Tiek Ch. Fillmore'as, tiek daugelis kitų šios krypties tyrinėtojų stengėsi skirti bei apibūdinti semantines funkcijas pagal sakinio žymimą situaciją, „dalykų padėtį“ tikroveje už kalbos ribų (plg. Pleines 1978, 367–368). Į predikatą (visų pirma – veiksmožį) buvo žiūrima kaip į ekstralingvistinės situacijos pavadinimą, o į semantines funkcijas (roles) – kaip į kalbėtojo sąmonėje atsispindinčius santykius

tarp tos situacijos dalyvių. Remiantis pažiūra į situaciją kaip sakinio denotatą arba referentą (Гак 1969, 78–80; 1973, 358; Москальская 1981, 9–10 su lit.) semantines funkcijas bandyta skirti ir diferencijuoti pagal tai, kuriuo būdu ir kuriuo atžvilgiu predikato reiškiamas požymis liečia tos situacijos dalyvius. Jeigu paaiškėdavo, kad du ar keli sakiniai su skirtingais predikatais gali būti susieti su ta pačia situacija, jie buvo laikomi turinčiais tą pačią semantinę, bet skirtingą sintaksinę struktūrą (Апресян 1974, 258 tt.). Ši pažiūra vertė semantinių funkcijų terminais modeliuoti ne tiek predikatų reikšmes, kiek pačias išorės situacijas, kurios savo ruožtu prieinamos tik per sakinio vienetų reikšmes. Pritaikyti ją konkrečių sakinių (ypač vad. konversyvų) analizei buvo sunku.

Atidžiau patyrinęjus predikatų semantiką paaiškėjo, kad laikyti sakinio tiesioginiu denotatu ar referentu išorinę situaciją nėra ir teorinio pagrindo, nes predikatas, arba požymis, yra signifikacinio plano vienetas, tad negali eiti nominacijos vienetu – situacijos pavadinimu. „Predikatai neįvardija“ (Степанов 1980, 321). Skirtingai nuo aktantų, turinčių ir denotacinę, ir signifikacinę reikšmę, predikatas sakinyje realizuoja tik savo signifikacinį (abstraktų, sąvokinį) turinį (Апругинова 1976, 11). Sakinio reikšmė – ne pati situacija, o tai, kas teigiama apie situaciją, kokie požymiai joje išskiriami naudojantis vienos ar kitos kalbos priemonėmis. Todėl ta pati situacija gali būti nusakyta sakiniiais, turinčiais skirtingą semantinę struktūrą (plg. Starosta 1978, 512; Lyons 1981, 491 tt.; Бěличová 1982, 26; Hlavsa 1982, 30 tt.). Pavyzdžiui, visiškai tą pačią išorės situaciją galima nusakyti sakiniiais: (1) *Tėvas pardavė arklį kaimynui*; (2) *Kaimynas pirkė arklį iš tėvo*. Aktantai, žymimi daiktavardžiais *tėvas* ir *kaimynas*, turi abiem atvejais tuos pačius signifikatus ir denotatus, tačiau jų semantinė funkcija (t. y. santykis su predikatu) anaipol ne vienoda: pirmajame sakinyje *tėvas* žymi veiksmo vykdytoją (agentą), o *kaimynas* – veiksmo adresatą (beneficientą); antrajame – agento funkciją jau turi *kaimynas*, o žodžio *tėvas* forma žymi veiksmo šaltinį, kuris sakinyje gali būti ir nepasakytas. Taigi abiejų sakinių semantinė struktūra skirtinga; rasti jai bendrą vardiklį įtraukiant kauzacijos operatorių irgi sunku, nes *parduoti* ≠ CAUS + *pirkti*.

Sakinio loginę ir semantinę struktūrą pirmiausia lemia predikato parinkimas, nes nuo predikato einančių žodžių reikšmės priklauso ir aktantų skaičius, ir pobūdys. Kiekviena kalba turi savitą veiksmožodžių semantinių laukų sistemą, specifinius polinkius tam tikrus reiškinius nusakyti kaip aktyvius veiksmus, juos patiriančių daiktų būsenas ar ambientinius procesus (plg.: *Pasnigo* ir *Вытал снег* pagrėčiui su *Privertė sniego*). Tuo tarpu semantinės funkcijos mums žinomos tik iš predikato reikšmės ir „kito kelio prie jų nėra“ (Potts 1978, 399). Matyt, todėl sakinio semantinės struktūros vienetų imta ieškoti signifikaciniame kalbos lygmenyje orientuojantis į predikatą ir aktantais einančių žodžių formų reikšmes įvairiose kalbose. Kaip tik tuo būdu dabar bandoma išskirti bendriausias semantines funkcijas (roles), kurios atspindėtų predikato ir aktantų santykius, reikšmingus daugelio kalbų sakinio sandaros analizei (Abraham, 1978; Яхонтов 1978; Храковский 1978; 1981).

Bendriausiomis semantinėmis funkcijomis, sutampančiomis daugelyje iš pateiktų klasifikacijų, galima laikyti šias: agentą – A (veiksmo iniciatorių ir atlikėją, įskai-

tant gamtos jėgas), pacientą — P (veiksmo gavėją arba būsenos turėtoją) kartu su percipientu — Pcp (psichinės būsenos turėtoju arba eksperienčeriu), deskriptyvą — Descr (savybės ar vardo turėtoją), beneficentą — B (veiksmo ar būsenos adresatą), rezultatą — R, kontentyvą — Con (veiksmo ar būsenos turinį), instrumentą — I (priemonę). Labiau nutolusių nuo predikato (bet tam tikrais atvejais jo sąlygojamų) aktantų semantinius santykius žymi kauzatyvo (Caus), finityvo (F), lokatyvo (L, čia gali būti priskirtos ir krypties bei laiko nuorodos) bei moduso (M) funkcijos, kurios gali būti laikomos ir atskirais predikatais.

Kadangi čia suminėtos semantinės funkcijos žymi predikato ir aktantų santykius signifkaciniam lygmenyje, jos negali būti apibrėžiamos pagal aktantų referencines ypatybes: gyvas/negyvas, visas/dalinis ir pan. Tos ypatybės priklauso ne sakinio, o aktantų referencinei struktūrai ir gali tik netiesiogiai veikti semantines funkcijas. Dėl tos sąveikos ir kitų priežasčių tarp kai kurių semantinių funkcijų pasitaiko ribinių, pereinamųjų atvejų, pavyzdžiui, tarp kauzatyvinės ir kontentyvinės funkcijos tokiuose sakiniuose kaip *Dangus mirga žvaigždėmis*.

2.3. Taigi turime du semantinių santykių modelius: pirmajame tie santykiai apibūdinami subjekto, objekto ir adverbialinių narių terminais, antrajame — semantinių funkcijų (resp. rolių, gilumos linksnių) terminais. Ką bendra tarp savęs turi tie modeliai ir ar galima juos suderinti?

Jeigu į sakinio predikatą žiūrėsime kaip į semantiškai neskaidomą vienetą, abi klasifikacijos atrodys nesuderinamos: tai, kas vadinama subjektu, vienais atvejais bus agentas (*Vaikas rašo*), kitais — patientas (*Vaikas guli*), vėl kitais atvejais patientas atitiks objektą (*Vaikas neša obuolį*). Tačiau predikatai irgi skirstomi į klases. Greta logikoje įprasto predikatų skirstymo į vienviečius ir daugiaviečius šiuo metu gyvai svarstomi semantinės predikatų klasifikacijos būdai bei kriterijai. Autoriai, tiriantys predikatų komponentinę struktūrą, stengiasi joje išskirti elementaresnius vienetus — prasmės komponentus arba semantinius požymius (plg. Bendix 1966; Jackendoff 1972; 1975; Апресян 1974; Wierzbicka 1972; 1976), kurie galėtų būti imami pagrindu skirstant predikatus į atskiras klases. Tos klasės skiriamos nevienodai ir esti nevienodo apibendrinimo laipsnio. Pavyzdžiui, L. Ščerba skyrė veiksmo, būsenos, kokybės predikatus (Щерба 1974, 90). W. Chafe'as (1971), J. Pleinesas (1976), R. Zimekas (1980) skiria veiksmo, būsenos, proceso predikatus (panašiai Grenda 1982, 33 tt.), J. Stepanovas laiko pagrindiniais tris predikatų tipus, atitinkančius Aristotelio išskirtas esmės, būsenos, santykio kategorijas (Степанов 1981, 131–132), o V. Bogdanovas pateikia kaip bendrai pripažintą veiksmo, būsenos, savybės ir santykio predikatų klases (Богданов 1977, 51; įvairių klasifikacijų apžvalga — Селиверстова 1982, 88 tt.). Nuoseklią predikatų klasifikaciją pagal kelis diferencinius požymius pastaruoju metu sudarė T. Булыгина. Šioje klasifikacijoje visų pirma pagal laikiskumo požymį atskiriamos ypatybės nuo reiškinių (panašiai Rosengren 1978, 379–380); pastarieji toliau pagal dinamiškumo požymį skirstomi į veiksmus (dinamiškus reiškinius) ir būsenas bei situacijas (statiškus reiškinius), o veiksmai pagal trukmės požymį skirstomi į procesus ir įvykius (Булыгина 1982). Atsiribojant nuo laikiskumo požymio, kuris gali būti susietas su veiksmožodžio ir vardažodžio, kaip žodžių gramatinių klasių, di-

chotomija (plg. Benveniste 1950, 21 tt.) ir predikatinėje sakinio struktūroje apskritai užima ypatingą vietą, ypatybes ir būsenas bei situacijas būtų galima jungti į vieną sinkretinį tipą (plg. Vendler 1967, 103) ir supriešinti su veiksmiais. Jeigu būsenos kaitą reiškiančius predikatus, L. Chafe'o vadinamus procesais, priskirtume irgi prie būsenų, turėtume dvi didžiausias predikatų grupes – veiksmo ir būsenos (plačiausia prasme) predikatus. Net ir tokio bendriausio predikatų suskirstymo pakanka tam, kad subjekto ir objekto sąvokas būtų galima susieti su semantinėmis funkcijomis (aut. 1982). Atskirai paimtų veiksmo ir būsenos predikatų semantinės funkcijos nesikryžiuodamos įeina į bendresnes subjektyvių, objektyvių bei adverbialinių santykių kategorijas:

Semantiniai santykiai ir funkcijos (rolės)

Semantiniai santykiai	Su veiksmo predikatais siejamos semantinės funkcijos	Su būsenos predikatais siejamos semantinės funkcijos
Subjektiniai	A (<i>Atvažiavo svečių; Lietus suplakė rugius</i>)	P (<i>Stiklinė sudužo</i>) Pcp (<i>Visi išgirdo triukšmą</i>) B (<i>Tėvai turėjo žemės</i>) Descr (<i>Duktė buvo graži; Tėvas buvo mokytojas</i>)
Objektiniai	P (<i>Mergaitė sudaužė stiklinę</i>) R (<i>Kaimynas iškasė griovį</i>) B (<i>Išsiunčiau laišką tėvams</i>) I (<i>Pagriežk smuikui</i>)	Con (<i>Aš nežinau kelio; Trūksta pinigų</i>) R (<i>Pinigai pavirto anglimis</i>)
Adverbialiniai	Caus (<i>Žmonės badu mirė</i>) F (<i>Atėjau kirvio</i>) M (<i>Gyvensime kitaip; Sūris svėrė kilogramą</i>) L (<i>Gyvenau mieste; Ėjome į miestą; Vakare atšilo</i>)	

Atsižvelgiant į šią koreliaciją subjektiniai, objektiniai bei adverbialiniai santykiai gali būti išreikšti semantinių funkcijų (rolių) terminais. Subjektą galima apibrėžti kaip veiksmo predikatų agentą ir būsenos predikatų pacientą, percipientą, beneficentą bei deskriptyvą. Tokia subjekto samprata iš esmės atitinka ir jau minėtą apibrėžimą: „veiksmo atlikėjas arba būsenos turėtojas“. Aktantai, tiesiogiai sąlygojami predikato semantikos ir atliekantys kitas semantines funkcijas, laikytini objektais. Adverbialinių santykių terminu žymimos priežasties, tikslo, vietos, krypties, laiko bei veiksmo pobūdžio funkcijos (rolės), būdingos nuo predikato labiau nutolusiems aktantams, kurie daugeliu atvejų gali būti laikomi atskirais įtrauktiniais predikatais (plg. Helbig 1982, 28). Gana problemiška yra instrumento funkcija, nes veiksmo priemonės reiškėjai vienuose sakiniuose yra sąlygojami predikato semantikos (pvz., su veiksmožodžiais *griežti, skambinti, barškinti, mojuoti*), kituose yra fakultatyvūs (pvz., su judėjimo veiksmožodžiais). Daugelis jų irgi gali būti su-

prantami kaip įtrauktiniai predikatai. Kai kurie tyrinėtojai juos bando atskirti nuo objektų ir skirti prie tos pačios grupės, kaip ir laiko, vietos ar priežasties reiškėjus (plg. Cook 1978, 299; Dik 1978, 39 tt., 1980, 9; lietuvių kalbotyroje – Drukteinis 1982, 16–17 su lit.). Vis dėlto turint omenyje instrumento semantinę ryšį su agentu, dažnai pastebimą priklausymą nuo predikato reikšmės, vardažodinę raišką ir daiktiškumo reikšmę (Арват 1976, 6) kol kas atrodo tikslingiau instrumento funkciją palikti prie objektinių santykių grupės.

Subjekto, objekto ir adverbialinių narių sąvokos, minėtu būdu koreliuojamos su semantinėmis funkcijomis (rolėmis), gauna labiau apibrėžtą turinį, iš esmės neprieštaraujantį įprastinei vartosenai; jos atitinka su veiksmo ir būsenos predikatais siejamų semantinių funkcijų grupes kaip aukštesnio abstrakcijos laipsnio vienetai. Suderinti tarp savęs šiuo metu plačiausiai vartojamus sakinio semantinės struktūros modelius yra svarbu ir dėl to, kad jų taikymo sritys nėra vienodos. Tais atvejais, kai reikia apibūdinti sintaksinius procesus, labiau pravartūs yra subjekto ar objekto sąvokomis apibendrinti semantinių santykių pluoštai; antra vertus, norint tuos santykius nusakyti konkrečiau (pvz., valentingumo žodynuose) parankesnis yra semantinių funkcijų modelis.

Į semantinių funkcijų grupavimo aktualumą sakinio struktūros aprašymui bei tipologijai yra atkreipę dėmesį ir kiti tyrinėtojai. A. Kibrikas tam reikalui vartoja *hiperolių* terminą, kuriuo žymi tam tikriems kalbų sandaros tipams būdingus semantinių funkcijų (rolių) pluoštus, skirtingai realizuojamus išorinėje struktūroje: ergatyvinių kalbų Faktityvą, akuzatyvinių kalbų Aktorių; eksperienčerio (resp. percipiento), recipiento ir tikslo funkcijas jungia į Adresato hiperrolę (Кибрик 1979, 314–315; 1980, 328 tt.). Subjekto ir objekto hiperolių (resp. hiperfunkcijų) terminus baltų kalbų sangražinių veiksmažodžių klasifikacijai taiko E. Geniušienė (Генюшене 1983, 15). Tačiau neišskyrus veiksmo ir būsenos predikatų tų hiperfunkcijų turinio nebuvo galima aiškiai apibrėžti semantiniu požiūriu; jos buvo laikomos pusiau sintaksinėmis, o apibūdinamos atsižvelgiant ir į komunikacines ypatybes (plg. tokius apibrėžimus kaip „pagrindinis situacijos dalyvis“; „betarpiškas, artimiausias, labiausiai liečiamas situacijos dalyvis“ Кибрик 1979, 314).

Subjektinių, objektinių ir adverbialinių santykių grupės yra reikalingos dėl to, kad lietuvių kalboje, kaip ir kitose akuzatyvinio sandaros tipo kalbose, semantinės funkcijos nėra koduojamos tiesiogiai. Patientas konstrukcijose su dviviečiais predikatais ne tik reiškiamas kitaip negu konstrukcijose su vienviečiais predikatais (plg. *Mergaitė sudaužė stiklinę* ir *Stiklinė sudužo*), bet ir skirtingai dalyvauja sintaksiniuose procesuose, kuriuos semantiškai apibūdinti funkcijų (rolių) terminais būtų keblu. Pavyzdžiui, pasyvinėje transformacijoje svarbiausią vaidmenį turi ne agento, patiento ar kitų funkcijų, bet subjekto santykio su veiksmu pakitimas. Kalboms, kurių gramatinėje sandaroje semantinės funkcijos koduojamos tiesiogiai (Van Valin, Foley 1980, 348–350); Кибрик 1980, 328 tt. Нунэн 1982, 363), subjekto ir objekto sąvokos (kaip ir su jomis koresponduojančios sintaksinės veiksnio bei papildinio sąvokos) gali būti ir nereikalingos.

Be minėtų semantinių santykių, sakinio analizei svarbi paties predikato reikšmės komponentinė struktūra bei aktantų referencinės ypatybės; taip pat čia reikia atsi-

žvelgti ir į komunikacinio bei pragmatinio lygmens kategorijas. Tų dalykų nagrinėjimas – atskiro darbo uždavinys. Čia tik norėta bendriausiais bruožais aptarti tuos sakinio semantinės struktūros vienetus, kurie būtini predikato ir aktantų santykių modeliavimui.

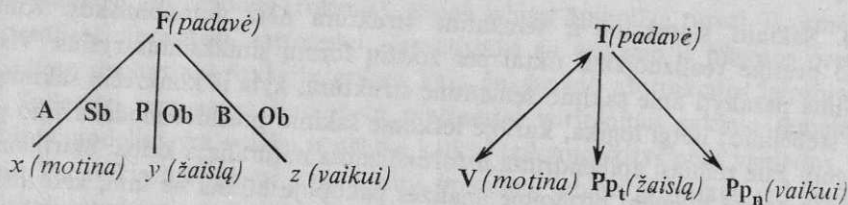
3. SINTAKSINĖS IR SEMANTINĖS STRUKTŪROS VIENETŲ SANTYKIAI

3.0. Sakinio sintaksinė ir semantinė struktūra nėra autonomiškos. Kalboje sakinio prasmė realizuojama tikrai per žodžių formų sintaksinius ryšius. Viskas, ką galima pasakyti apie sakinio semantinę struktūrą, kyla iš konkrečių sakinių sudėties stebėjimo; netgi logika, kurioje ieškome sakinio prasmės modeliavimo principų, galų gale remiasi apibendrinta ir formalizuota natūraliąja kalba. Skirti sintaksinį ir semantinį lygmenį pirmojoje analizės pakopoje būtina ne tam, kad atskirai nagrinėtume sakinio formą ir turinį, o tam, kad galėtume tiksliau apibrėžti jų santykius, t. y. tą sintaksinių ir semantinių vienetų tarpusavio koreliacijų tinklą, kuris kiekvienoje kalboje yra vis kitoks ir lemia atskirų kalbų sandaros specifiką.

Žmogaus suvokiamos situacijos skirtingai koduojamos ne tik įvairiose kalbose, bet ir toje pačioje kalboje. Tuos skirtumus lengviausia pastebėti gramatinėje sakinių sandaroje, bet jie siekia ir daug gilesnius sluoksnius. Jau buvo minėta, kad tą pačią išorinę situaciją galima nusakyti parenkant predikatus su nevienodu skaičiumi argumentų, turinčių nevienodas semantines funkcijas (žr. 2.2.). Sakinio sandara priklauso nuo to, kas norima pasakyti apie situaciją, kurio dalyvio atžvilgiu ji vertinama, kurie duomenys apie ją laikomi iš anksto žinomais, o kuriuos norima pateikti kaip naujus; pagaliau tam tikru mastu priklauso ir nuo šnekos akte išryškėjančių santykių tarp to akto dalyvių. Sakinių išorinės formos skirtumai beveik visada atspindi tam tikrus jų turinio skirtumus. Tačiau atskiri semantinio, komunikacinio ir pragmatinio lygmens vienetai natūraliųjų kalbų gramatinėje sandaroje neturi kiekvienas atskirų raiškos priemonių: jie koduojami fuziškai. Tai svarbiausia priežastis, dėl kurios mažai rezultatyvūs tegali būti bandymai tiesiogiai susieti sintaksines struktūras su minties, mąstymo kategorijomis. Einant tuo keliu arba semantikos terminais nusakomos sintaksinių konstrukcijų klasės, arba į mąstymo plotmę projektuojamos tam tikrai kalbai būdingos sakinių semantinės bei sintaksinės sandaros ypatybės. Apie universalius natūraliosioms kalboms būdingus polinkius sieti mąstymo kategorijas su tam tikromis sintaksinėmis struktūromis, matyt, bus galima ką nors tikrai pasakyti tik ištyrus sintaksinių, semantinių, komunikacinių ir pragmatinių vienetų, atskirai apibrėžtų kiekviename analizės lygmenyje, tarpusavio santykius kuo didesniame kiekyje kalbų. Atsiribodami tuo tarpu nuo komunikacinio bei pragmatinio lygmens, pabandysime vienu kitu pavyzdžiu pailustruoti, kaip sintaksinės ir semantinės sakinio struktūros vienetai santykiauja tarp savęs lietuvių kalbos sakiniuose.

3.1. Dabartinei logikai įprastas požiūris į teiginio vidinę struktūrą kaip į pozicinę funkciją, siejančią predikatą (požymį) su vienu ar daugiau argumentų

tam tikrais semantiniais santykiais, iš esmės atitinka 1.4.2 aptartą monocentrinį vientisinio sakinio sintaksinės struktūros modelį. Daugelyje sakinių tariniu nusakomas teiginio predikatas, o su tariniu susijusiomis sakinio dalimis – argumentai (aktantai). Tai leidžia veiksnio ir papildinių sintaksinius ryšius su tariniu interpretuoti semantinių funkcijų ir pagal bendriausias predikato reikšmes išskirtų jų pluoštų – semantinių santykių (subjektyvių – Sb, objektyvių – Ob ir adverbialinių – Ad) terminais. Pavyzdžiui, sakinio *Motina padavė vaikui žaislą* loginę bei semantinę struktūrą galima pavaizduoti taip:

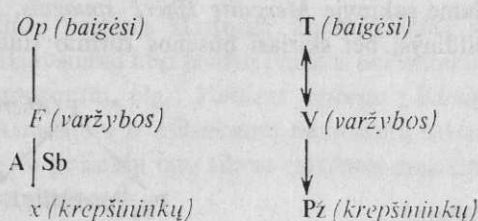

Šiuo atveju sakinio tarinys (T) atitinka predikatą, veiksnys (V) – pirmąjį aktantą, turintį agento semantinę funkciją, tiesioginis papildinys (Pp_t) – antrąjį aktantą, turintį patiento funkciją, netiesioginis papildinys (Pp_n) – trečiąjį aktantą, turintį beneficento funkciją. Tarpusavio priklausymo ryšys tarp T ir V atspindi subjektyvų santykį (Sb), prijungiamasis ryšys tarp T ir Pp_t bei Pp_n – objektyvų santykį (Ob). Taigi, nors sintaksiniai ir semantiniai sakinio struktūros vienetai apibrėžiami skirtinguose analizės lygmenyse ir nepriklausomai vienas nuo kito, tarp jų pastebime neabejotiną koreliaciją. Remiantis baziniais sakiniais (atsiribojant nuo sintaksinių procesų) būtų galima net teigti, kad veiksmui tipiškas yra subjektyvus santykis, papildiniui – objektyvus. Jeigu sakinio dalys būtų tik formalių nieko bendra su kalbos turinio planu neturinčių ryšių pavadinimai, sunku būtų suprasti jų didelį vaidmenį daugelyje kalbų. Tačiau tais pačiais sintaksiniais ryšiais ir pagal juos skiriamomis sakinio dalimis nusakomos ne tik semantinio lygmens, bet ir kitų lygmenų kategorijos. Pavyzdžiui, pasyvinės konstrukcijos turi tokią pat semantinių funkcijų struktūrą, kaip ir atitinkamos aktyvinės, tačiau jų prasmė anaipol nėra identiška: sintaksinės struktūros pertvarkymas (pasyvinė transformacija) yra susijęs su kitokiu požiūriu į situaciją (plg. veikiančiojo aktanto eliminavimą), skirtinga aktualiaja skaida, yra sąlygojamas ryšio su kontekstu ir pan. faktorių.

Sakinio sintaksinės ir semantinės struktūros atitikimą matome anaipol ne visada. Kaip tik neatitikimo atvejais dažniausiai ir kyla įvairių abejonių bei keblumų. Pavyzdžiui, sakinyje *Vaikas pradėjo žaisti* tariniu *pradėjo* nusakytas ne pagrindinis predikatas, o tik jo fazinis operatorius (dėl termino plg. Черч 1960, 42 tt.), reiškiantis tam tikrą požymio aspektą (tokie operatoriai vadinami ir kvazipredikatais, plg. Касевич, Храковский 1981, 14–16; Бирюлин 1981, 74). Pagrindinis predikatas čia išreikštas bendratimi, turinčia tiesioginio papildinio poziciją, kaip ir sakiniuose su modaliniais operatoriais, pvz.: *Vaikas gali žaisti*. Kaip tik dėl tokios predikato sąsajos su operatoriumi bendraties konstrukcijos su faziniais bei moda-

liniais veiksmažodžiais paprastai laikomos sudurtiniais tariniais, nors sakinių sintaksinėje struktūroje galima išskirti vientisinį tarinį ir su juo siejamą papildinį (plg. *Vaikas pradėjo žaidimą; Vaikas gali viską*, žr. 1.4.4); beasmeniuose sakiniuose su faziniais operatoriais bendratis, reiškianti predikatą, gali eiti ir veiksnium, pvz. *Man galima eiti* (plg. *Man galima viskas*).

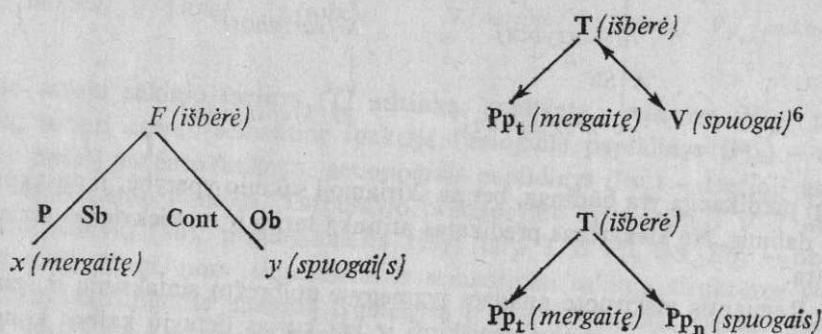
Vėl kitokį santykį tarp semantinės ir sintaksinės struktūros matome sakiniuose su nominalizuotomis žodžių formomis. Pavyzdžiui, sakinyje *Baigėsi krepšininčių varžybos* tarinys atitinka predikato fazinį operatorių (Op), veiksnys – predikatą, o veiksnio pažymins (Pž) – aktantą, turintį agento semantinę funkciją ir susijusį su predikatu subjekciniu santykiu:

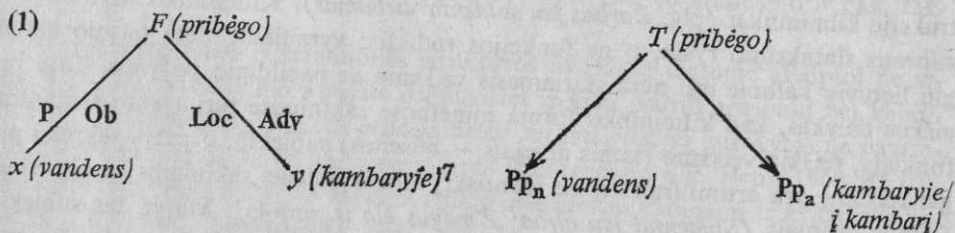
Taigi predikacija yra būdinga, bet ne skiriamoji sakinio ypatybė; ji nusakoma ir sakinio dalimis. Ne kiekvienas predikatas atitinka tarinį ir ne kiekvienas tarinys – predikatą.

3.2. Remiantis atskiruose analizės lygmenyse apibrėžtų sintaksinių ir semantinių vienetų santykiais nesunku paaiškinti ir kai kurias lietuvių kalbos konstrukcijas, dėl kurių pobūdžio ligi šiol diskutuojama. Pavyzdžiui, tokiuose sakiniuose kaip *Studentų jau dirbama; Žmogaus eita ir sustota* vieni autoriai ižiūri aktyvinę reikšmę ir kilmininko formą laiko veiksnium (Balkevičius 1963, 78; Paulauskienė 1979, 111), kiti aktyvinę reikšmę neigia ir kilmininką laiko papildiniu (Sirtautas 1970; 1978, 35; Geniušienė 1972). Argumentai, keliami pirmosios nuomonės nauda (kilmininkas reiškia veikėją, eina prieš tarinį, negali būti praleidžiamas) atspindi nediferencijuotą požiūrį į sintaksines ir semantines kategorijas. Kilmininko linksnis čia turi tokią sintaksinę poziciją, kurioje einanti žodžio forma negali būti siejama su tariniu tarpusavio priklausymo ryšiu, taigi negali būti laikoma veiksnium. Nuo tarinio ji priklauso taip pat kaip ir papildiniais einantys kitų pasyviųjų konstrukcijų kilmininkai (plg. *Darbas jau studentų dirbamas*). Kilmininko būtinumas – stipraus sintaksinio ryšio, o ne funkcijos rodiklis; vyraujanti vieta tarinio atžvilgiu lietuvių kalboje irgi nėra skiriamasis veiksnio ar papildinio požymis. Taip pat aiškus dalykas, kad kilmininko forma minėtuose sakiniuose turi agento semantinę funkciją, reiškia veiksmo (kitais atvejais – būsenos) subjektą, o patys sakiniai pagal reikšmę yra artimi (nors ir ne identiškai) atitinkamiems sakiniams su aktyvinės formos tariniais (*Studentai jau dirba; Žmogusėjo ir sustojo*). Matyt, tas subjektiškas santykis ir aktyvinėms konstrukcijoms artima reikšmė skatina tyrinėtojus perkelti semantiką į sintaksės lygmenį ir ieškoti minėtais atvejais kilmininko formai visai negalimos veiksnio pozicijos. Veiksnium, reiškiančiu veiksmo objektą, čia gali eiti tik vardažodžių ar įvardžių vardininko forma, pvz.: *Senų miškai mylėta*.

Sintaksinės ir semantinės struktūros skirtumai ryškūs daugelyje beasmenių sakinių, kurių branduolį sudaro prijungiamieji žodžių junginiai. Juose būsenos subjektas dažnai reiškiamas netiesioginiais linksniais (ypač naudininku), pvz.: *Šeimynai pritrūko duonos*; *Vaikui norisi miego*. Pagal reikšmę šie sakiniai artimi asmeniniams, plg.: *Šeimyna pritrūko duonos*; *Vaikas nori miego*. Tačiau jų sintaksinė sudėtis yra visai kitokia: pirmuoju atveju subjektiniai santykiai nusakyti prijungiamaisiais ryšiais ir subjektas atitinka papildinį, antruoju atveju – tarpusavio priklausymo ryšiais ir subjektas atitinka veiksnį. Tačiau ir asmeniniuose sakiniuose subjektas gali atitikti ne veiksnį, o papildinį (plg. Katkuvienė 1980). [Pavyzdžiui, asmeniniame sakinyje *Mergaitę išbėrė spuogai*, kaip ir tos pačios semantinės struktūros beasmeniniame sakinyje *Mergaitę išbėrė spuogais*, būsenos subjektą nusakoma tiesioginis papildinys, bet skiriasi būsenos turinio sintaksinė raiška, plg.:

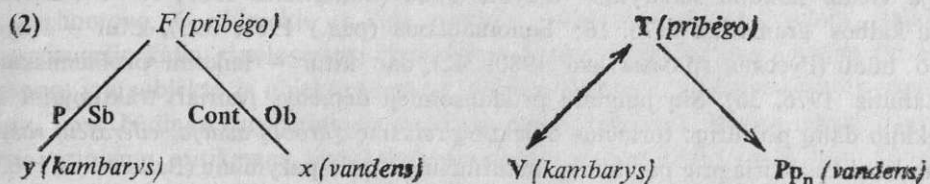
Beasmeniai ir atitinkamos leksinės sudėties asmeniniai sakiniai gali skirtis ne tik semantinių santykių raiška sintaksės lygmenyje, bet ir semantine struktūra. Semantinės struktūros skirtumai matyti palyginus kad ir šiuos sakinius: (1) *Kambaryje (į kambarį) pribėgo vandens* ir (2) *Kambarys pribėgo vandens*. Išorinė situacija, apie kurią kalbama abiem atvejais, matyt, yra tokia pat, bet interpretuojama nevienodai. Pirmajame sakinyje tariniu nusakomas tam tikroje vietoje (kambaryje) įvykęs procesas ir papildinio kilmininkas reiškia jo patientą. Veiksmažodis *pribėgo* čia sinonimiškas *prisirinko*; jis gali būti pakeistas ir artimos reikšmės veiksmažodžiu *atsirado*. Plg.:

⁶ Kad būtų aiškesnis semantinės ir sintaksinės struktūros santykis, veiksnio pozicija schemose neperkeliama į dešinę.

⁷ Lokatyvinę funkciją turintį aktantą čia galima laikyti ir įtrauktiniu predikatu: *Pribėgo vandens (tai buvo kambaryje)*.

Antrajame sakinyje nusakoma paties kambario (patiento) būseną ir jos turinys. Veiksmažodis *pribėgo* čia sinonimiškas *prisipildė* (plg. *Vanduo pripildė kambarį*); pavartoti veiksmažodį *atsirado* ar pan. čia neįmanoma. Plg.:

Paaiškinti tų sakinių prasmės skirtumą komunikacine sakinio skaida sunku, nes abiem atvejais priklausomai nuo žodžių tvarkos bei intonacijos tema ir rema gali eiti ne tie patys komponentai, plg.: *Vandens pribėgo į kambarį*; *Vandens pribėgo (pilnas) kambarys*. Asmeninių ir atitinkamų beasmenių sakinių prasmės skirtumai gal kiek labiau susiję su polinkiu tam tikras reikšmes nusakyti vyraujančiomis kalboje sintaksinėmis struktūromis.

Lietuvių kalbai, kaip ir kitoms akuzatyvinio sandaros tipo kalboms, būdingas polinkis subjekto „hiperfunkciją“ nusakyti tarpusavio priklausymo ryšiais ir kartu sieti su sakinio tema išskiria veiksnio poziciją iš kitų, daro ją šia prasme „privilegiuotą“. Ryšį su tema atspindi ir vyraujanti veiksnio vieta prieš tarinį. Todėl vardininko forma išreikštą sakinio dalį, einančią prieš tarinį ir susijusią su juo tarpusavio priklausymo ryšiu, savaime linkstama suprasti kaip temą, o dažnai ir kaip veiksmo ar būsenos subjektą. Dėl jau minėto fuziško komunikacinių bei pragmatinių ir semantinių funkcijų kodavimo tai daro įtaką ir visai sakinio prasmei, suteikia nusakomiems dalykams vienokią ar kitokią perspektyvą.

3.3. Tie patys semantiniai santykiai, kuriuos matome tarp tarinio ir su juo siejamų sakinio dalių, išryškėja ir žemesnėse sakinio skaidos pakopose – tarp pažyminių ir pažymimųjų žodžių. Pažymimųjų (atributinių) junginių semantinė struktūra yra labai įvairi. Dalis pažyminių su pažymimaisiais žodžiais sudaro leksikalizuotus junginius, einančius sudėtiniais pavadinimais (*Didžioji Lietuvos Kunigaikštystė, Grižulo Ratai*). Daugelis pažyminiais einančių įvardžių reiškia su predikato argumentais siejamus kvantorius (*visi draugai, kiekvienas keleivis, kai kurie mokiniai*) arba turi deiktinę bei pabrėžiamąją funkciją (*tas vyras, toks medis*). Junginiuose su žodžių formomis, padarytomis iš veiksmažodžių, pažyminiais gali būti nuskaitomi įtrauktinių predikatų argumentai (*laiško rašymas, žemės trauka*). Tačiau didžioji dalis pažyminių patys yra įtrauktiniai, „degraduoti“ predikatai (*graži diena, aukšta pušis*). Pažymimieji (atributiniai) santykiai – tai tokie požymio ir jo turėtojo santykiai, kurie nėra siejami su modalinėmis šnekos akto kategorijomis ir nesudaro sakinio pagrindo.

Pagal semantines funkcijas ir jų pluoštus – semantinius santykius bei atskirų komponentų reikšmes pažymimieji žodžių junginiai (kaip ir sakinio branduolio komponentai) išsamiau aptariami naujoje „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (Грамматика 1985). Čia norėtume tik nurodyti, kad diferencijuotas požiūris į nagri-

nėjimo kriterijus padeda paaiškinti kai kuriuos įvairiai interpretuojamus ir abejo-
nių keliančius žodžių junginius. Pavyzdžiui, tokie daiktavardžių junginiai su kilmi-
ninku kaip *aukso žiedas, tėvo gyvenimas, paukščio giesmė, brolio kepurė, drobių au-
dėja* vienur laikomi sudarytais valdymo būdu (Balkevičius 1963, 33–34; Lietu-
vių kalbos gramatika 1976, 16; Белошапкова (ред.) 1981, 393), kitur – šlieji-
mo būdu (Русская грамматика 1980, 42), dar kitur – laikomi problemiškais
(Labutis 1976, 36). Šių junginių priklausomieji dėmenys įvairiai traktuojami ir
sakinio dalių požiūriu: turinčius objektinę reikšmę (*drobių audėja, eilėraščių rašy-
mas*) kai kas skiria prie papildinių, neturinčius – prie pažyminių (Balkevičius 1963,
186, 170–171); kiti visus laiko pažyminiais (Lietuvių kalbos gramatika 1976, 417–
419; Sirtautas 1981, 58); treči čia ižiūri tam tikrą sinkretinę grupę – pažymininį
papildinį (АДМОНИ 1955, 75–76). Tų svyravimų priežastis – ne tiek kalbos reišk-
inio, kiek jo nagrinėjimo kriterijų sinkretizmas. Nuosekliai taikant semantinio
ir sintaksinio lygmens vienetų sąvokas darosi aišku, kad visi minėti junginiai suda-
ryti valdymo būdu, nes prijungtasis žodis turi skirtingą nuo pagrindinio ir kaitomą
(t. y. netiesioginio linksnio) formą, kuri sąlygojama pagrindinio žodžio – daikta-
vardžio junglumo su kilmininku (plg. 1.1.1). Kadangi prijungtoji žodžio forma nėra
tiesiogiai siejama su tariniu, ji eina pažyminiu. Tiktai transformacinės (resp.
derivacinės) sakinio analizės lygmenyje kilmininkai, priklausantys nuo veiksmazo-
dinių daiktavardžių (*saulės laida, rato sukimas*), gali būti laikomi įtrauktų į sakinį
antrinių tarinių veiksniais ar papildiniais. Pagal semantinius santykius pažymi-
mieji žodžių junginiai su kilmininku gali būti subjektiniai (*rugių žydėjimas*), objek-
tiniai (*tėvynės ilgesys*), adverbialiniai (*pavasario šventė*); detaliau analizuodami
čia randame ir tikslo bei paskirties (*darbo laikas, batų tepalas*), laiko (*ryto saulė*),
vietos (*miško garsai*) ir kitas semantines funkcijas. Objektinius bei adverbialinius
santykius gali reikšti ir žodžių junginiai su kitais linksniais, pvz.: *dovana svečiui,
kelionė dviračiu* (objektiniai santykiai); *namai kaime, kelionė jūra* (adverbialiniai
santykiai). Žinoma, junginiai su skirtingais linksniais bei skirtingomis prielinks-
ninėmis konstrukcijomis turi kiekvienas savitą semantinių funkcijų skalę.

3.4. Čia aptartas būdas sieti sintaksinę sakinio struktūrą su semantine nėra
vienintelis. Generatyvinė gramatika tam reikalui ilgą laiką naudojosi giliosios
sintaksinės struktūros konceptu; buvo manoma, kad tik giliajai sintaksinei struktū-
rai, turinčiai universalų pobūdį, galima taikyti semantinę interpretaciją. Pastarojo
dešimtmečio tyrinėjimai parodė, kad ta gilioji sakinio struktūra vienais atžvilgiais
atitinka jo loginę ir semantinę struktūrą (taigi yra nebūtina), o kitais atžvil-
giais (binariškumas, linijiškumas) yra nepakankamai motyvuota tipologiškai (tai-
gi abejotina). Todėl naujesniuose sakinio modeliuose stengiamasi be jos išsivers-
ti (plg. Stockwell 1980, 380), o transformacijomis daugiausia naudojamos kaip
sintaksinės analizės priemonė nustatyti sudėtingesnių sakinių santykiui su elementa-
resnės struktūros baziniais sakiniais ir susieti juos su semantine struktūra (plg.
McCawley 1980, 177 tt.).

Atskiruose lygmenyse išskirtų sintaksinių ir semantinių vienetų santykiais pas-
taruoju metu remiamasi daugelyje gramatikos tyrinėjimų (Abraham 1978, 709
tt. su lit., Běličová 1982, 45 tt.; Lamprecht 1983). Ieškoma tų vienetų koreliacijos.

dėsningumų — tam tikros hierarchijos, pagal kurią veiksnio ir papildinio sintaksinės funkcijos gali būti priskiriamos vienokią ar kitokią semantinę funkciją turintiems aktantams (Dik 1980, 14–15; 1980 a, 63–64). Nuosekliai vadovaujantis sintaksinių ir semantinių vienetų santykiais A. Cholodovičiaus, V. Chrakovskio, S. Jachontovo, G. Silnickio ir kitų autorių sukurtas diatezių modelis, taikomas daugelio kalbų tipologiniam tyrinėjimui. Viena iš kliūčių šios krypties tyrinėjimuose yra subjekto ir objekto terminų neapibrėžtumas ir nediferencijuota vartoseną, ypač būdinga lingvistiniams darbams tomis kalbomis, kurios neturi pagręčiui vartojamų atitikmenų sintaksinėms veiksnio ir papildinio sąvokoms. Dvieju terminų eilių buvimas lietuvių kalboje (kaip ir daugelyje slavų kalbų) sudaro itin palankias sąlygas apibūdinti skirtingų analizės lygmenų vienetus ir jų tarpusavio santykius.

Išvados

1. Sakinio sintaksinės ir semantinės struktūros vienetai apibrėžiami kiekviename analizės lygmenyje atskirai: sintaksiniai vienetai — pagal žodžių formų sintaksinius ryšius sakinyje, semantiniai vienetai — pagal semantines funkcijas ir bendresnius semantinius santykius.

2. Skiriami trys pagrindiniai sintaksinių ryšių tipai: prijungiamieji, tarpusavio priklausymo (sąsajos) ir sujungiamieji ryšiai. Prijungiamuoju ryšiu žodžio forma įtraukiama į sakinį per nuo jos nepriklausomą kitą žodžio formą, tarpusavio priklausymo ryšiu — per abipusiškai susijusią su ja žodžio formą. Sujungiamuoju ryšiu žodžių formos įtraukiamos į sakinį per vienodą ryšį su kita žodžio forma. Sintaksiniai ryšiai formaliai realizuojami derinimu [bei koordinavimu, valdymu ir šliejimu.

3. Žodžių formos, susijusios tiesioginiais ryšiais, sudaro žodžių junginius. Žodžių junginiai (išskyrus leksikalizuotus) yra ne nominatyviniai vienetai, o sakinio sintaksinės struktūros komponentai, išskiriami įvairiose jo skaidos pakopose. Pagal sintaksinių ryšių pobūdį skiriami prijungiamieji, tarpusavio priklausymo ir sujungiamieji žodžių junginiai.

4. Sintaksiniams sakinio struktūros vienetais apibūdinti gali būti vartojami sakinio dalių terminai. Tuo atveju sakinio dalis taip pat siūloma apibrėžti pagal žodžių formų sintaksinius ryšius su sakinio struktūros centru — tariniu. Sakinio dalis, tipiškais atvejais susijusi su tariniu tarpusavio priklausymo ryšiu, laikoma veiksniu, susijusi prijungiamuoju ryšiu — papildiniu. Papildiniai savo ruožtu gali būti skirstomi į tiesioginius papildinius, netiesioginius papildinius ir aplinkybes. Sakinio dalys, susijusios tarp savęs sujungiamuoju ryšiu, yra vienaarūšės. Sakinio dalis, susijusi kartu su tariniu ir su veiksniu arba papildiniu dvilypiaisi prijungiamaisiais ryšiais, laikoma tarininio pažyminiu. Kiti pažyminiai, neturintys tiesioginio ryšio su tariniu, yra ne sakinio dalys, o tik jų modifikatoriai. Vadovaujantis sintaksiniais kriterijais vad. suvestinis tarinys daugeliu atvejų gali būti skaidomas į tarinį ir nuo jo priklausomą veiksnį ar papildinį, tačiau jungties konstrukcijos su vardažodžiais laikytinos sudėtinio tariniu.

5. Sakinio semantinės struktūros vienetai apibrėžiami pagal predikato reikšminius santykius su leksemomis išreikštais argumentais (aktantais). Aktantų semantinės funkcijos (agento, patiento, beneficianto ir pan.) nustatomos signifikaciniame lygmenyje atsižvelgiant į predikato reikšmę, atspindinčią kalbėtojo požiūrį į situaciją.

6. Skiriamos dvi bendriausios predikatų semantinės grupės: veiksmo ir būsenos predikatai (prie būsenos predikatų priskiriami ir predikatai, žymintys daiktų klases, savybes bei procesus). Remiantis tokia predikatų subkategorizacija semantines funkcijas (roles) galima jungti į bendresnius pluoštus (hiperfunkcijas), atitinkančius subjektinius, objektinius ir adverbialinius santykius. Subjektinius santykius atitinka veiksmo predikatų agento ir būsenos predikatų patiento, percipiento, beneficianto bei deskriptyvo semantinės funkcijos; objektinius santykius – veiksmo predikatų patiento, rezultato, beneficianto, instrumento ir būsenos predikatų kontentyvo, rezultato funkcijos. Adverbialinius santykius atitinka priežasties, tikslo, vietos, krypties, laiko bei veiksmo pobūdžio funkcijos, būdingos labiau nuo predikato nutolusiems aktantams, kurie patys gali būti laikomi įtrauktiniais predikatais. Tuo būdu subjektiniai, objektiniai ir adverbialiniai santykiai apibrėžiami predikatų bendriausių grupių ir semantinių funkcijų (rolių) terminais.

7. Monocentrinis sintaksinių ryšių modelis yra koreliatyvus sakinio branduolio loginei schemai. Nors tiesioginio atitikimo tarp daugelio sakinių sintaksinės ir semantinės struktūros nėra, bet kiekviena sakinio dalis ar žodžių junginio dėmuo gali būti apibūdinta pagal diferencijuotų sintaksinių ir semantinių vienetų santykius.

LITERATŪRA

- Abraham W. (Ed.) Valence, Semantic Case and Grammatical Relations. – Amsterdam, 1978.
- Abraham W. Valence and Case: Remarks on their Contribution to the Identification of Grammatical Relations. – In: Abraham (ed.) 1978, p. 695–723.
- Ambrasas V. Lietuvių kalbos vardininko su dalyviu (nominativus cum participio) struktūra ir raida. – Kn.: Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1978, t. 18, p. 7–68.
- Ambrasas V. Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė. – V., 1979.
- Ambrasas V. Dėl sintaksinių ir semantinių terminų santykio. – Kn.: Sintaksės ir semantikos klausimai. Šiauliai, 1982, p. 6–7.
- Anderson J. M. The Grammar of Case: Towards a Localistic Theory. – Cambridge, 1971.
- Babby L. H. A Transformational Grammar of Russian Adjectives. – The Hague, Paris, 1975.
- Balkevičius J. Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė. – V., 1963.
- Balkevičius J. Sakinio pamatas veiksmazodis. – Mūsų kalba, 1983, Nr. 3, p. 3–6.
- Bechert J. Ergativity and the Constitution of Grammatical Relations. – In: Plank (ed.) 1980.
- Becker K. F. Organism der Sprache als Einleitung zur deutschen Grammatik. – Frankfurt am Main, 1827.
- Běličová H. Sémantická struktura věty a kategorie pádu. – Praha, 1982.
- Bendix E. H. Componential Analysis of General Vocabulary. – Bloomington, 1966.
- Benveniste E. La phrase nominale. – Bulletin de la Société de linguistique, 1950, t. 46, p. 19–36.

- Benveniste E. „Être“ et „avoir“ dans leurs fonctions linguistiques. — Bulletin de la Société de linguistique, 1960, vol. 55.
- Bloomfield L. Language. — New York, 1933.
- Chafe W. L. Meaning and the Structure of Language. — Chicago, London, 1971.
- Chafe W. L. Givenness, Contrastiveness, Definiteness, Subjects, Topics, and Point of View. — In: Li (ed.) 1976, p. 27–55.
- Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. — Cambridge (Mass.), 1965.
- Chomsky N. Topics in the Theory of Generative Grammar. — In: Sebeok (ed.) 1966.
- Cole P., Sadock J. M. (Ed.) Syntax and Semantics. Vol. 8. Grammatical Relations. — New York, San Francisco, London, 1977.
- Comrie B. Causatives and Universal Grammar. — In: Transactions of the Philological Society, 1974, p. 1–32.
- Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology. — Oxford, 1981.
- Cook W. A. A Case Grammar Matrix Model. — In: Abraham (ed.) 1978, p. 295–309.
- Daneš F. Satzglieder und Satzmuster. — In: Beiträge zu Problemen der Satzglieder. Leipzig, 1978.
- Dik S. C. Functional Grammar. — Amsterdam, 1978.
- Dik S. C. Studies in Functional Grammar. — London, 1980.
- Dik S. C. Seventeen Sentences: Basic Principles and Application of Functional Grammar. — In: Moravcsik, Wirth (ed.) 1980 (a), p. 45–75.
- Drukteinis A. Objekto sąvoka ir kai kurie požymiai. — Kalbotyra, 1982, t. 23(1), p. 15–20.
- Erben J. Abriß der deutschen Grammatik. — Berlin, 1964.
- Fillmore Ch. J. The Case for Case. — In: Universals in Linguistic Theory. New York, 1968, p. 1–88.
- Fillmore Ch. J. The Case for Case Reopened. — In: Cole, Sadock (ed.) 1977, p. 59–82.
- Flämig W. Der Satzbau (die Syntax). — In: Die deutsche Sprache (Kleine Enzyklopädie), Leipzig, 1970, Bd. 2, S. 908–978.
- Fries C. C. The Structure of English. — New York, 1952.
- Gary J. O., Keenan E. L. On Collapsing Grammatical Relations in Universal Grammar. — In: Cole, Sadock (ed.) 1977, p. 83–120.
- Geniušienė E. Dėl pasyvinės intransityvinių veiksmažodžių formos. — Kalbotyra, 1972, t. 24(1), p. 27–31.
- Glinz H. Grammatik und Sprache. — In: Moser (Hrsg.) 1962, p. 42–60.
- Glinz H. Der deutsche Satz. — Düsseldorf, 1965.
- Gołąb Z. Próba klasyfikacji syntaktycznej czasowników polskich (na zasadzie konotacji). — Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, 1967, t. 25, p. 3–43.
- Grebe P. Der Große Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. — Mannheim, 1959.
- Greenberg J. H. (Ed.) Universals of Human Language. Vol. 4. Syntax. — Stanford, 1978.
- Grenda Č. Veiksmažodžio semantika ir žodžių junginio struktūra. — Kn.: Vientisinio sakinio semantika. V., 1982, p. 31–56.
- Hays D. G. Dependency Theory. A Formalism and some Observations. — Language, 1964, N 4, p. 511–525.
- Helbig G. Valenz–Satzglieder–Semantische Kasus–Satzmodelle. — Leipzig, 1982.
- Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. — Leipzig, 1973.
- Heringer H. J. Theorie der deutschen Syntax. — München, 1970.
- Hjelmslev L. Prolegomena to a Theory of Language. — Indiana, 1953.
- Hockett C. F. A Course in Modern Linguistics. — New York, 1958.
- Hudson R. A. Constituency and Dependency. — Linguistics, 1980, vol. 18, p. 179–198.
- Jablonskis J. Rinkiniai raštai. T. 1 / red. Palionis J. / — V., 1957.
- Jackendoff R. S. Semantic Interpretation in Generative Grammar. — Cambridge (Mass.), 1972.

- Jackendoff R. S. Morphological and Semantic Regularities in the Lexicon. — *Language*, 1975, vol. 51, N 3, p. 639–671.
- Johnson D. E. On Relational Constraints on Grammars. — In: Cole, Sadock. (ed.) 1977, p. 151–178.
- Johnson D. E. On Keenan's Definition of „Subject of“. — *Linguistic Inquiry*, 1977 (a), N 8, p. 673–692.
- Johnson D. E. Toward a Theory of Relationally Based Grammar. — New York, London, 1979.
- Johnson D. E., Postal P. M. Arc Pair Grammar. — Princeton, 1980.
- Kahn Ch. H. The Greek Verb „to be“ and the Concept of Being. — *Foundations of Language*, 1966, vol. 2, N 3.
- Karcevskij S. Sur la parataxe et la syntaxe en russe. — *Cahiers F. de Saussure*, 1948, N 7.
- Katkuvienė L. Dabartinės lietuvių kalbos beasmeniai veiksmažodiniai sakiniai su įnagininku. — LTSR MA darbai. Serija A, 1980, t. 1 (70), p. 107–116.
- Keenan E. L. Towards a Universal Definition of „Subject“. — In: Li (ed.) 1976, p. 303–333.
- Kuryłowicz J. Esquisses linguistiques. — Wrocław-Kraków, 1960.
- Kuryłowicz J. The Inflectional Categories of Indo-European. — Heidelberg, 1964.
- Labutis V. Žodžių junginių problemos. — V., 1976.
- Labutis V. Sintaksės aprašymo galimybės ir uždaviniai. — *Kalbotyra*, 1981, t. 32 (1), p. 54–59.
- Lamprecht A. Relationale Satzanalyse. — München, 1983.
- Lehmann W. P. A Structural Principle of Language and Its Implications. — *Language*, 1973, vol. 49, p. 47–66.
- Lehmann W. P. Proto-Indo-European Syntax. — Austin, London, 1974.
- Li Ch. (Ed.). Subject and Topic. — New York, 1976.
- Lietuvių kalbos gramatika. — V., 1965, t. 1; 1971, t. 2; 1976, t. 3.
- Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. — Cambridge, 1968.
- Lyons J. Semantics. — Cambridge, 1977, vol. 1–2.
- Martinet A. L'Autonomie syntaxique. — In: *Méthodes de la grammaire*. Paris, 1966.
- Martinet A. Conventions pour une visualisation des rapports syntaxiques. — *Linguistique*, 1973, vol. 9, f. 1, p. 5–16.
- McCawley J. D. An Un-Syntax. — In: Moravcsik, Wirth (ed.) 1980, p. 167–194.
- McCawley J. D. Everything that Linguists Have Always Wanted to Know about Logic (but were ashamed to ask). — Chicago, 1981.
- Meillet A. Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. — Paris, 1934.
- Moravcsik E. A. Agreement. — In: Greenberg (ed.), 1978, p. 331–374.
- Moravcsik E. A., Wirth J. R. (Ed.) Syntax and Semantics. Vol. 13. Current Approaches to Syntax. — New York, London, etc., 1980.
- Moser H. (Hrsg.) Das Ringen um eine neue deutsche Grammatik. — Darmstadt, 1962.
- Paulauskienė A. Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos. — V., 1979.
- Pauliny E. Slovenská gramatika (Opis jazykového systému). — Bratislava, 1981.
- Perlmutter D. M. Relational Grammar. — In: Moravcsik, Wirth (ed.) 1980, p. 195–229.
- Perlmutter D. M., Postal P. M. Toward a Universal Characterization of Passivization. — In: Proceedings of the Third Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society. Berkeley, 1977.
- Plank F. (Ed.) Ergativity. Towards a Theory of Grammatical Relations. — New York, 1980.
- Pleines J. Handlung, Kausalität, Intention: Probleme der Beschreibung semantischer Relationen. — Tübingen, 1976.
- Potts T. C. Case-Grammar as Componential Analysis. — In: Abraham (ed.) 1978, p. 399–458.
- Robinson J. J. Dependency Structures and Transformational Rules. — *Language*, 1970, vol. 46, N 2, p. 259–285.
- Rosengren I. Die Beziehung zwischen semantischen Kasusrelationen und syntaktischen Satzgliedfunktionen: der freie Dativ. — In: Abraham (Hrsg.). 1978, p. 377–398.

- Schachter P. Reference-Related and Role-Related Properties of Subjects. — In: Cole, Sadock (ed.) 1977, p. 279–306.
- Schmalstieg W. R. Indo-European Linguistics. A New Synthesis. — University Park and London, 1980.
- Schmitt Jensen J. Les syntaxemes. — In: Méthodes de la grammaire. Paris, 1966, p. 161–164.
- Sebeok T. A. (Ed.) Current Trends in Linguistics. Vol. 3. Linguistic Theory. — The Hague, 1966.
- Sirtautas V. Veiksmazodinis tarinys dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje. Filol. kand. dis. (rankr.) — V., 1968.
- Sirtautas V. Dėl pasyviųjų formų aktyvinės reikšmės. — Kalbotyra, 1970, t. 21(1), p. 71–74.
- Sirtautas V. Pagrindinių sakinio dalių derinimas. — V., 1978.
- Sirtautas V. Sakinio dalys. — K., 1981.
- Slizienė N. Veiksmazodžių valentingumo klausimu. — Lietuvių kalbotyros klausimai, 1978, t. 18, p. 107–124.
- Slizienė N. Subjektinimo ir objektinimo vaidmuo nustatant lietuvių kalbos veiksmazodžių sintaksinį valentingumą. — LTSR MA darbai. Serija A, 1980, t. 1 (70), p. 93–105.
- Starosta S. The One Per Cent Solution. — In: Abraham (ed.) 1978, p. 459–575.
- Steele S. Word Order Variation. A Typological Study. — In: Greenberg (ed.) 1978, p. 585–624.
- Steinthal H. Grammatik, Logik und Psychologie. — Berlin, 1855.
- Stockwell R. P. Summation and Assessment of Theories. — In: Moravcsik, Wirth (ed.) 1980, p. 353–381.
- Tchekhoff C. Aux fondaments de la syntaxe: l'ergatif. — Paris, 1978.
- Tesnière L. Éléments de syntaxe structurale. — Paris, 1959.
- Trubetzkoy N. Le rapport entre le déterminé, le déterminant et le défini. — In: Mélanges de linguistique offerts à Ch. Bally. Genève, 1939, p. 75–82.
- Valeckienė A. Predikatyvinis pažymins kaip atskira sakinio dalis. — Kn.: Lietuvių kalbotyros klausimai, 1967, t. 9, p. 97–114.
- Van Valin R. D., Foley W. A. Role and Reference Grammar. — In: Moravcsik, Wirth (ed.) 1980, p. 329–352.
- Van Valin R. Grammatical Relations in Ergative Languages. — Studies in Language. Amsterdam, 1981, vol. 5, p. 361–394.
- Vendler Z. Verbs and Times. — In: Z. Vendler. Linguistics in Philosophy. Ithaca. 1967.
- Wierzbicka A. Semantic Primitives. — Frankfurt am Main, 1972.
- Wierzbicka A. Dociekania semantyczne. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1976.
- Zimek R. Sémantická výstavba věty: Obecnelingvistické problémy metodologie syntaktické sémantiky ruštinu. — Praha, 1980.
- Адмони В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. — М., 1955.
- Адмони В. Г. Основы теории грамматики. — М. — Л., 1964.
- Александров Н. М. Проблема второстепенных членов предложения в русском языке. — Уч. зап. ЛГПИ им. А. И. Герцена. Л., 1963, т. 236.
- Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. — М., 1974.
- Арват Н. Н. Компонентный анализ семантической структуры простого предложения. — Черновцы, 1976.
- Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. — М., 1976.
- Бархударов Л. С. Структура простого предложения в английском языке. — М., 1966.
- Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис. — М., 1977.
- Белошапкова В. А. Синтаксис. — В кн.: Современный русский язык / Под ред. Белошапковой В. А. М., 1981, с. 363–552.
- Бирюлин Л. А. Конструкции с фазовыми, модальными и каузативными глаголами. — В кн.: Семантика и синтаксис конструкций с предикатными актантами. Л., 1981, с. 71–88.
- Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке. — В кн.: Семантические типы предикатов. М., 1982, с. 7–85.

- Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения. — Л., 1977.
- Валейка Л. Транспозиция в литовском и английском языках. — Вильнюс, 1980.
- Вардуль И. Ф. Основы описательной лингвистики. — М., 1977.
- Виноградов В. В. Русский язык. — М.—Л., 1947.
- Виноградов В. В. Введение. — В кн.: Грамматика русского языка. М., 1954, т. 2, ч. 1, с. 5—111.
- Виноградов В. В. Избр. тр. Исследования по русской грамматике. — М., 1975.
- Гак В. Г. К проблеме синтаксической семантики (семантическая интерпретация „глубинных“ и „поверхностных“ структур). — В кн.: Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. М., 1969, с. 77—85.
- Гак В. Г. Высказывание и ситуация. — В кн.: Проблемы структурной лингвистики — 1972. М., 1973, с. 349—372.
- Генадзе И. О., Гайдарова Ф. А. О выражении субъектно-объектных отношений в иберийско-кавказских языках. — В кн.: Категория субъекта и объекта в языках различных типов. Л., 1982, с. 154—188.
- Генюшене Э. Рефлексивные глаголы в балтийских языках и типология рефлексивов. — Вильнюс, 1983.
- Гладкий А. В. Формальные грамматики и языки. — М., 1973.
- Грамматика литовского языка. — Вильнюс, 1985.
- Грамматика русского языка. — М., 1952, т. 1; 1954, т. 2.
- Гухман М. И. Позиция подлежащего в языках различных типов. — В кн.: Члены предложения в языках различных типов. Л., 1972, с. 5—27.
- Елизаренкова Т. Я., Топоров В. Н. Язык пали. — М., 1965.
- Золотова Г. А. К вопросу об объекте синтаксических исследований. — Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и яз., 1979, № 1.
- Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. — М., 1982.
- Карри Х. Основания математической логики (Пер. с англ.). — М., 1969.
- Касевич В. Б., Храковский В. С. Общие вопросы семантики конструкций с предикатными актантами. — В кн.: Семантика и синтаксис конструкций с предикатными актантами. Л., 1981, с. 7—23.
- Кибрик А. Е. Подлежащее и проблема универсальной модели языка. — Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и яз., 1979, т. 38, № 4, с. 309—317.
- Кибрик А. Е. Предикатно-аргументные отношения в семантически эргативных языках. — Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и яз., 1980, т. 39, № 4, с. 324—335.
- Кибрик А. Е. Проблема синтаксических отношений в универсальной грамматике. — В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. М., 1982, вып. 11, с. 5—36.
- Кржижкова Е. Проблема простого предложения. — Československá rusistika, 1967, N 2.
- Ломтев Т. П. Структура предложения в современном русском языке. — М., 1979.
- Лопашов Ю. А. О грамматических средствах выражения субъекта и объектов в албанском языке. — В кн.: Категория субъекта и объекта в языках различных типов. Л., 1982, с. 101—124.
- Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса. — М., 1974.
- Мразек Р. Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы. — ВЯ, 1964, № 3.
- Мухин А. М. Функциональный анализ синтаксических элементов. — М.—Л., 1964.
- Мухин А. М. Структура предложений и их модели. — Л., 1968.
- Нузиш М. О подлежащих и топиках. — В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. М., 1982, вып. 11, с. 356—375.
- Падучева Е. В. О способах представления синтаксической структуры предложения. — ВЯ, 1964, № 2.
- Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. — М., 1956.
- Рожновская М. Г. Очерки по синтаксису болгарского литературного языка. Предложения с предикативным определением. — М., 1979.

Русская грамматика. Т. 2: Синтаксис. — М., 1980.

Попов А. С. Подлежащее и сказуемое в структуре простого предложения современного русского литературного языка. — Пермь, 1974.

Распопов И. П. Что такое структурная схема предложения. — ВЯ, 1976, № 2.

Распопов И. П. Сказуемое как конструктивный центр предложения. — В кн.: Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л., 1975, с. 162—168.

Ревзин И. И. Современная структурная лингвистика. — М., 1977.

Селиверстова О. Н. Семантический анализ экзистенциальных и посессивных конструкций в английском языке. — В кн.: Категории бытия и обладания в языке. М., 1977, с. 5—67.

Селиверстова О. Н. Второй вариант классификационной сетки и описание некоторых предикатных типов русского языка. — В кн.: Семантические типы предикатов. М., 1982, с. 86—157.

Скобликова Е. С. Согласование и управление в русском языке. — М., 1971.

Скобликова Е. С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. — М., 1973.

Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка. — М., 1957.

Стеблин-Каменский М. М. Спорное в языкознании. — Л., 1974.

Степанов Ю. С. К универсальной классификации предикатов. — Изв. АН СССР. Сер. лит.-ры и яз., 1980, т. 39, № 4, с. 311—323.

Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. — М., 1981.

Сусов И. П. Семантическая структура предложения. — Тула, 1973.

Фитиалов С. Я. О моделировании синтаксиса в структурной лингвистике. — В кн.: Проблемы структурной лингвистики. М., 1962, с. 100—113.

Холодович А. А. Проблемы грамматической теории. — Л., 1979.

Храковский В. С. Пассивные конструкции. — В кн.: Типология пассивных конструкций. Диатезы и залого. Л., 1974, с. 5—45.

Храковский В. С. Проблемы классификации синтаксических актантов. — В кн.: Диатезы и залого. Л., 1975, с. 274—280.

Храковский В. С. Залог и рефлексив. — В кн.: Проблемы теории грамматического залога. Л., 1978.

Храковский В. С. Диатеза и референтность. — В кн.: Залоговые конструкции в разноструктурных языках. Л., 1981, с. 5—38.

Черч А. Введение в математическую логику. — М., 1960, т. 1.

Чикобава А. С. Проблема эргативной конструкции в иберийско-кавказских языках. — В кн.: Эргативная конструкция предложения в языках различных типов. Л., 1967, с. 10—32.

Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. — М.—Л., 1941.

Шведова Н. Ю. Построение раздела „Синтаксис словосочетания и простого предложения“. — В кн.: Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. Л., 1966, с. 167—205.

Шмелев Д. Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. — М., 1976.

Шубик С. А. Иерархия членов предложения в индоевропейских языках. — В кн.: Категория субъекта и объекта в языках различных типов. Л., 1982, с. 125—134.

Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. — М.—Л., 1974.

Яхонтов С. Е. Классы глаголов и падежное оформление актантов. — В кн.: Проблемы теории грамматического залога. Л., 1978.

ЕДИНИЦЫ СИНТАКСИЧЕСКОЙ И СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Единицы синтаксической и семантической структуры предложения определяются отдельно на каждом уровне анализа: единицы синтаксической структуры — на основании синтаксических связей словоформ в предложении, единицы семантической структуры — на основании семантических функций (ролей) и их более общих групп — семантических отношений.

В синтаксической структуре предложения различаются три основных типа синтаксических связей: подчинение, взаимозависимость и сочинение. Словоформа с подчинительной связью включается в предложение при посредстве независимой от нее другой словоформы, словоформа со связью взаимозависимости — при посредстве взаимосвязанной с ней словоформы. Словоформы с сочинительной связью включаются в предложение при посредстве одинаковой связи с другой словоформой. Согласование (включающее координацию), управление и примыкание представляют собой формальные способы выражения синтаксических связей.

Словоформы, связанные в предложении непосредственной синтаксической связью, образуют словосочетания. Словосочетания (за исключением лексикализированных оборотов) являются не номинативными единицами, а компонентами синтаксической структуры предложения, выделяемыми на разных ступенях его членения. По характеру синтаксической связи различаются подчинительные, взаимозависимостные и сочинительные словосочетания.

Структура подчинительных и взаимозависимостных словосочетаний обусловлена грамматическими и семантическими особенностями их компонентов. Подчинительные словосочетания в литовском языке играют первостепенную роль при построении многих типов предложений, входят в их структурное ядро и чередуются с взаимозависимостными словосочетаниями в синтаксических процессах. Это не оправдывает деления синтаксических связей на „присловные“ и „предложенческие“. Предложения отличаются от словосочетаний не характером синтаксической связи, а оформлением по определенным моделям, соотносением с речевой ситуацией, модальностью и интонационным контуром.

Для характеристики синтаксических единиц при описании структуры предложения могут быть использованы термины членов предложения, определенные на основании синтаксических связей словоформ с синтаксическим центром предложения — сказуемым. Член предложения, в типовых случаях связанный со сказуемым связью взаимозависимости, определяется как подлежащее, связанный подчинительной связью — как дополнение. (Типовыми считаются случаи, в которых словоформа выступает в характерной для данной позиции грамматической форме.) По разному участию в синтаксических процессах дополнения в свою очередь подразделяются на прямые (преобразующие синтаксическую связь в пассивной трансформации) и непрямые; разновидностью непрямых дополнений можно считать обстоятельства, выделяемые на основании характерной для наречий синтаксической позиции (на нее указывает возможность субституции наречием с обобщенным значением). Член предложения, обладающий двойной синтаксической связью (со сказуемым и подлежащим или дополнением), характеризуется как сказуемостное определение. Другие определения, не имеющие прямой связи со сказуемым, являются не членами предложения, а их модификаторами.

Единицы семантической структуры предложения определяются на основании отношений предиката к выраженным лексемами аргументам (актантам). Семантические функции актантов (агенс, пациенс, бенефициент, результат и др.) устанавливаются на сигнификативном уровне с учетом значения предиката, отражающего оценку ситуации с точки зрения говорящего.

Различаются следующие наиболее крупные семантические типы предикатов: предикаты действия и предикаты состояния (к последним относятся также предикаты, обозначающие включение в определенный класс, признаки и процессы). Такая субкатегоризация предикатов позволяет сгруппировать семантические функции (роли) актантов в более общие пучки (гиперроли), соответствующие субъектным, объектным и адвербиальным отношениям. Субъектные отношения объединяют функцию агенса при предикатах действия и функции пациенса, перципиента, бенефициента и дескриптива при предикатах состояния; объектные отношения — функции пациенса, результата, бенефициента, инструмента при предикатах действия и функции контента, результата при предикатах состояния. Адвербиальные отношения объединяют функции причины, цели, места, направления, времени и способа действия, характерные для более отдаленных от предиката актантов, которые сами могут рассматриваться в качестве включенных предикатов. Таким образом, субъектные, объектные и адвербиальные отношения определяются терминами типов предиката и семантических функций (ролей).

Моноцентрическая модель синтаксических связей в принципе соответствует логической и семантической структуре предложения. Однако единицы синтаксической структуры не могут быть прямо соотнесены с категориями мышления. Предикат может выражаться не только сказуемым, но и другими членами предложения, субъект — дополнением, объект — подлежащим. Различия между семантической и синтаксической структурой предложений обусловлены разными в каждом языке особенностями грамматического и лексического строя, а также фузионным характером кодирования семантических и коммуникативно-прагматических категорий. Каждый компонент предложения характеризуется определенным набором синтаксических, семантических и коммуникативно-прагматических признаков, возможные комбинации которых определяют специфику языка. Последовательный учет этих сложных отношений между единицами разных уровней позволяет уточнить интерпретацию многих дискуссионных конструкций.

V. AMBRAZAS

THE UNITS OF SYNTACTIC AND SEMANTIC SENTENCE STRUCTURE IN LITHUANIAN

Summary

The article deals with the definition and relations of the main units of sentence structure distinguished on each level of analysis. A differentiation of the syntactic concepts of surface subject, object and adverbial from the corresponding semantic concepts is proposed.

The units of the syntactic structure are defined on the basis of the syntactic relations of subordination, interdependency and coordination. The syntactic centre of a sentence (the apex of all syntactic relations) is the grammatical predicate. The word form in the relation of interdependency with the predicate is defined as the grammatical (surface) subject, the word form subordinated to the predicate is termed a grammatical (surface) object. The direct object is distinguished from indirect by participation in syntactic processes such as passivization. Adverbial modifiers are regarded as a subcategory of indirect objects characterized by distribution typical of adverbs.

The units of the semantic structure are defined on the basis of semantic relations between the predicate and verbalized arguments (actants). These relations are distinguished on the level of signification and conditioned by the meaning of predicate reflecting the evaluation of a cognitive situation by the speaker. Predicates are subcategorized into two main groups: predicates of action and predicates of state (including the indications of qualities, classes and processes). This subcategorization of predicates permits the roles of actants ("deep cases") to be related to the concepts of semantic subject, object and adverbial. The subject relation covers the agent of the predicate of action and the patient, recipient, benefactive and descriptive of the predicates of state. The object

relation covers the roles of patient, result, benefactive, instrument of the predicate of action and content, result of the predicates of state. The adverbial relation covers the indications of cause, purpose, direction, time, and manner characteristic of participants which may be interpreted as incorporated (secondary) predicates.

The notions of semantic subject, object and adverbial defined in terms of role groups and type of predicate are not universal but they are relevant to the description of sentence components and syntactic processes in Lithuanian and other languages of the accusative sentence type. Each component of a sentence can be characterized as the point of intersection of syntactic, semantic and pragmatic relations forming a specific network of possible combinations in the sentence structure of each language.

The approach suggested helps to solve a number of questions concerning the interpretation of ambiguous constructions.